

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ SES HADİSELERİNE ART ZAMANLI BİR BAKIŞ

Ayhan ÇELİKBAY*

Özet

Bu makalede, Yeni Uygur Türkçesinin fonetik özellikleri Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe ile karşılaştırılmakta, ortak ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesinin devamı olmakla birlikte bu lehçenin Çağatay Türkçesinden ayrıldığı hususlar da göze çarpmaktadır. Bu ayrılıkların bir kısmının dilin doğal gelişim süreci içinde Çağatay Türkçesinde meydana gelen bazı ses değişimlerinin Yeni Uygur Türkçesinde daha ileri aşamaya varmasından, bir kısmının ise Çağatay Türkçesinden bağımsız olarak Eski Türkçe dönemi ses hadiselerinin devam etmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Her ne olursa olsun, bu kanıtlar Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesinden bağımsız gelişen bir Türk lehçesi olduğunu iddia etmek için yeterli değildir.

Anahtar kelimeler: Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Eski Türkçe, karşılaştırmalı ses bilgisi, fonetik.

DIACRONIC GLANCE AT PHONETIC IN MODERN UIGUR LANGUAGE

Abstract

This article is to compare phonetic the peculiarities between “the Modern Uighur,” “the Chagatai,” and “The Old Turkish” languages and point out the differences as well. Though the modern Uighur is the continuation of the Chagatai language, it also slightly differs from it. Some of these phonetical changes go further in the modern Uighur during the natural progress the Chagatai language in comparison to the Old Turkish. The rest of the changes are independent from the Chagatai language and the follow up of the process which has been in act since the Old Turkish. However, these do not prove that the modern Uighur language advances as a Turkic dialect independent from the Chagatai language.

Key words: modern Uighur language, Chagatai, the Old Turkish, comparative phonetic, phonetic.

* Dr. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

1968 tarihinde Balıkesir’de doğdu. A.Ü. ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünden 1996 yılında mezun oldu. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalında yüksek lisans öğrenimini 2000 yılında, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalında doktora öğrenimini 2005 yılında tamamladı.

Bir süre A.Ü. TÖMER bünyesinde çıkan Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi’nde, kısa bir süre Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Araştırma Merkezinde görev yaptı. Halen Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

Özbek, Uygur, Kırgız Türkçeleri ile Rusçadan terüme ile bir kısım telif çalışmaları bulunmaktadır.

1. Giriş

Günümüzde nüfusunun büyük kısmı Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin kullandıkları dil Yeni Uygur Türkçesidir.

Yeni Uygur Türkçesi üzerine yapılan araştırmalar henüz yeterli değildir. Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesinden¹ – tabii ki her halukârda az ya da çok etkilenen – bağımsız bir Türk lehçesi mi, yoksa Çağatay Türkçesinin devamı olarak ya da tesiri altında gelişerek günümüzde bir edebî dile dönüşen bir Türk lehçesi mi olduğu sorusu cevabını yapılacak kapsamlı dil araştırmaları sonucunda bulacaktır.

Doğu Türkistan'da özellikle 18 ve 19. asırlarda, yani Çağatay Türkçesinin son döneminde Uygur Türkleri tarafından Çağatay Türkçesinde yazılmış birçok el yazması eserin varlığının bilinmesi, hatta söz konusu Çağatayca eserlerin dilinde Yeni Uygur Türkçesi unsurlarına rastlanması, Çağatay Türkçesine özgü bir kısım ses hadiselerinin Yeni Uygur Türkçesinde varlıklarını yer yer Özbek Türkçesine nispeten daha yüksek oranda sürdürmeleri ve Doğu Türkistan kaynaklı çalışmalarda Yeni Uygur Türkçesinin Çağatay Türkçesine bağlanması² Yeni Uygur Türkçesinin bu yönüyle de incelenmesini gerekli kılmıştır.

Bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesindeki ses hadiselerini mümkün olduğunca Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe temelinde tespit etmeye çalışacağız.

Yeni Uygur Türkçesi kelime hazinesinin tespitinde **Uygur Tilinin İzahlık Luğiti**'nden, Çağatay Türkçesi ve Eski Türkçe kelime hazinesinin tespitinde ise ağırlıklı olarak Clauson'un **Etimolojik Sözlük**'ünden ve bazı Çağatay dili ve edebiyatı ile Eski Türkçe üzerine yapılan bazı çalışmalardan yararlandık. Bunları "**Yararlanılan Kaynaklar**" bölümünde belirttik. Yeni Uygur Türkçesine ait bir kelimenin Çağatay Türkçesi ve/veya Eski Türkçe şeklini mümkün olduğunca ve gerekli gördükçe – karşılaştırma imkânı vermesi amacıyla – belirttik ve (1) ünlüsünü içeren ek biçimlerini ayrıca göstermedik. Tekrardan kaçınmak için anlamı ortak olan kelimenin açıklamasını sadece Yeni Uygur Türkçesinde verdik. Örneklerde kelimelerde mevcut bulunan ikili kullanımları **yine** (örneğin: **oğa** (yine: **ağu**) 'ağı, zehir'), birbirine zıt kullanımları ise **fakat** (örneğin: **oçuq** 'açık' (fakat: **éçik+liq** 'açıklık') sözlerini kullanarak gösterdik.

2. Alfabe

Bugün Uygur Türkleri fonetik bakımdan dillerine uyarlanmış Arap alfabesi kullanırlar. Bu alfabe bütün ünsüzleri (**b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z**) ve (1) dışındaki

¹ Çağatay Türkçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: **Eckmann, János.** (1988). **Çağatayca El Kitabı**. Tercüme: Günay Karaağaç, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412: İstanbul; **Eckmann, János.** (1996). **Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**. (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA), TDK Yayınları No. 635: Ankara; **Köprülü, Fuat.** *Çağatay Edebiyatı* maddesi. **İslam Ansiklopedisi**; **Caferoğlu, Ahmet.** (1984). **Türk Dili Tarihi**. Enderun Kitabevi: İstanbul; **Canpolat, Mustafa.** *Çağatayca Dili ve Edebiyatı* maddesi. **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 8; v.b.

² Gopur, Uygur edebî dilinin **Karahaniler devri, Oğuz-Kıpçak devri ve Çağatay devrinden** ibaret üç devirden meydana geldiğini söyler. (**Gopur, 1987: 381**). Teklimakaniy, Yeni Uygur Türkçesini **Eski Uygur dili, Çağatay Uygur dili ve Modern Uygur dili** olarak üç devreye ayırır. Alim, Çağatay dilinin sahibi olan halkın Uygur halkı olduğunu ve Çağatay dilinin, Eski Uygur dili esasında şekillenen ve XIV. asırdan XX. asrın başlarına kadar Doğu Türkistan'ı da içine alan Orta Asya Türk halklarının ortak edebî dili olarak kullanılan günümüz Uygurlarının dili olduğunu iddia eder ve Çağatay Türkçesi için "**Çağatay Uygur dili**" terimini ortaya atar (**Teklimakaniy, 2004: 1**). Yine Türkiyeli âlimlerden Öztürk, Uygur Türklerinin 1930'lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullandığını söyler (**Öztürk, 1994: 1; 1997: 2**).

bütün ünlüleri (a, e, ê, i, o, ô, u, ü) yansıtır. Çağatayca metinlerde kullanılan Arap yazısı (ve kısmen Uygur yazısı) ile yazılmasına rağmen Türkçenin seslerini tam olarak göstermez. (Eckmann, 1996: 9)

Yeni Uygur Türkçesinde (ɪ)³ sesi oldukça zayıflamıştır ve alfabede gösterilmez, hatta art damak ünsüzleriyle hece kurduğu durumlarda dahi (i) (kız ‘kız’) sesine daha yakın bir biçimde telâffuz edilir, bu sebeple Yeni Uygur Türkçesi örnek kelimelerin çeviriyazısında alfabeyle sadık kalarak (ɪ) sesini kullanmadık. Özbek Türkçesinde de (ɪ)⁴ sesi alfabede gösterilmez, bununla birlikte varlığını sürdürür, örneğin, art damak ünsüzlerine yanaşık geldiğinde (ɪ) (kız ‘kız’) şeklinde telâffuz edilir.

3. Ünlüler ve Ünsüzler

3.1. Ünlüler

Çağatay Türkçesinde dokuz (a, e, ê, ı, i, o, ô, u, ü) (Eckmann, 1996: 10; Mansuroğlu (TTŞ), 1979: 145), Yeni Uygur Türkçesinde ise sekiz ünlü (a, e, ê, i, o, ô, u, ü) ses vardır.

3.1.1. Ünlü Uyumu

Ünlü uyumu kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumu olarak ikiye ayrılır.

3.1.1.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Kalınlık-incelik uyumu, bir kelimenin ilk hecesindeki ünlü kalın ise diğer hecelerdeki ünlülerin de kalın, ince ise diğer hecelerdeki ünlülerin de ince sıradan gelmesi hadisesidir. Yeni Uygur Türkçesinin aslı kelimeleri ile Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerindeki kalınlık-incelik uyumu – bünyesinde (i) ünlüsü bulduran (mesela: **aldı** ‘önü’, **arlaş** ‘karışık’, **sanidi** ‘saydı’ gibi) biçimler hariç – hemen hemen Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1996: 12-14) olduğu gibidir: **sargayğan** ‘sararmış’, **mende** ‘bende’, **közge** ‘göze’, **türlükçe** ‘her türlü’, **boyunturuk** ‘boyunduruk’, **öçürüp** ‘söndürüp’ gibi.

Eckmann, Çağatay Türkçesinde son hecesinde (i) veya (î) bulduran yabancı kelimelerin, tercihen kalın ünlülü ekler aldığını söyler. (Eckmann, 1996: 12-13) Yeni Uygur Türkçesinde son hecesinde (i) veya (î) bulduran hem Arapça ve Farsça hem de Batı kökenli bazı yabancı kelimeler kalın ünlülü ek alırlar: **ammığa** ‘ammeye’, **muhitka**, ‘ortama’

³ Osmanov, (ɪ) ve (i) seslerinin Yeni Uygur Türkçesinde mevcut olmalarına rağmen Kuzey ve Güney ağızlarında birbirlerinden farklı iki ses olarak şekillenmediklerini, bu seslerin, bir sesin birbirini tamamlayan iki özel varyantı olduğunu söyler. Osmanov’a göre, Yeni Uygur Türkçesinde i (ya da ɪ) ile kurulan tek heceli ya da çok heceli kelimelerin hem ince hem kalın ünlü seslerden oluşan varyantları vardır, ancak yapım ve çekim eklerindeki mevcudiyetleri bakımından hiçbir ağız grubunda sistemli bir değişiklik meydana getirmezler. Yeni Uygur Türkçesindeki fonem görevindeki ünlü seslerin ne edebî dilde ne de belirli ağızlarda dokuz olduğu (dokuzuncu ünlü ses: ɪ) söylenemez. (Osmanov, 1990: 30-33). Kaydarov’un başkanlığındaki heyet ise, Yeni Uygur Türkçesinde diğer Türk lehçelerindeki gibi fonem değerine sahip bir (ɪ) sesinin bulunmadığını, ancak (i) sesinin, kelime kökleri ve eklerde art damak ünsüzleri **k, g, h**’ye bitişik geldiğinde bir miktar (ɪ) sesine benzetilerek kalın telâffuz edildiğini belirtir. (Kaydarov, 1963: 194)

⁴ Şaabdurahmanov’un başkanlığındaki heyet, i sesinin konuşma dilinde incelik ve kalınlık bakımından birbirinden farklı olan iki ses olduğunu, **tış** ‘dış’ ile **tiş** ‘diş’, **ıs** ‘is, kurum’ ile **is** ‘koku’ kelimelerini örnek vererek vurgular ve bu iki sesin (ɪ, i) (Kiril’e dayanan) alfabede tek bir harfle (i) gösterildikleri belirtilir. (Şaabdurahmanov, 1980: 87). Bugünkü Lâtin kökenli Özbek alfabesinde de her iki ses (i) harfi ile gösterilir. Bununla birlikte, 1929 yılında kabul edilen Özbek Lâtin alfabesinde (i) harfinin yanında bir de (ɪ) harfi bulunuyordu. (Şaabdurahmanov, 1980: 84)

şaraitka ‘şartlara’, **tipka** ‘tipe’, **injinirlik** ‘mühendislik’ gibi.

Bu duruma Yeni Uygur Türkçesinin aslı kelimelerinde de rastlanır: **işka** ‘işe’, **tizimğa** ‘listeye’, **ölidigandek** ‘ölecek gibi’, **yiliga** ‘yılına’, **izçillikka** ‘sürekliliğe’, **yenilik** ‘yenilik’ gibi.

3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkiye Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumundan anladığımız, bir kelimenin ilk hecesindeki ünlü düz ise diğer hecelerdeki ünlülerin düz; yuvarlak ise diğer hecelerdeki ünlülerin ya dar-yuvarlak ya da düz-geniş gelmesi hadisesidir.

Bu anlamda, Yeni Uygur Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun varlığından söz etmek mümkün değildir:

3.1.1.2.1. Ünlüsü Yuvarlak Olan Ekler

3.1.1.2.1.1. *İsimden isim yapım eki: +duruk / +dürük , +turuk (<Çağ. +dırık / +duruk, +turuk) (ÇEK: 33): eğizduruk (<Çağ. ağızdırık: ÇEK: 33) ‘yular gemi’, kemeldürük ‘yokuş inip çıktığında koşumların kaymaması için hayvanın boynunun altına takılan kayış’, boyunturuk (<Esk. T. ve Çağ. boyunduruk) (ETG.: 269; ÇEK: 33) ‘boyunduruk’.*

3.1.1.2.1.2. Fiilden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.1.2.1. **-ğu / -gü, -ku / -kü** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 52; ÇEK: 38): **otalğu** (yine: **otak**) ‘hayvancılar ve göçebelerin geçici durmak için yaptıkları ev, çadır’, **têrilğu** ‘hasat çalışması; tarıma ait’, **sezgü** ‘sezgi’, **êçitku** ‘maya’, **uçku** ‘uçak’.

3.1.1.2.1.2.2. **-ğuç / -güç, -kuç / -küç**⁵ (< Çağ. **-ğuç / -güç** < Esk. T. **-ğaç / -geç, -kaç / -keç**) (ETG.: 52; ÇEK: 39): Bu ek alet ismi yapar: **açkuç** ‘anahtar’, **askkuç** ‘askı’, **başkuç** ‘basamak’, **eyligüç** ‘dericilikte kullanılan tınaklı bir tarama aleti, **körsetküç** ‘gösterge’, **otıguç** ‘toprağı boşaltmak ve otları ayıklamak için kullanılan bir alet’, **öçürgüç** ‘silgi’, **sapkuç** ‘saban tutacağı’, **sızguç** ‘cetvel’, **tartkuç** ‘tartı’, **tutkuç** ‘tutamaç’, **yapkuç** ‘nesneleri kapatmak için kullanılan eşya’, **yelpügüç** ‘yelpaze’.

3.1.1.2.1.2.3. **-ğuçi / -güçi, -kuçi / -küçi** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 52; ÇEK: 103): **oğuğuçi** ‘öğrenci’, **ezgüçi** ‘ezici’, **uçkuçi** ‘pilot’, **kütküçi** ‘mihmandar’.

3.1.1.2.1.2.4. **-güluç / -gülük, -kuluç / -külük** (< Çağ. **-güluç / -gülük** < Esk. T. **-güluç**) (ETG.: 52; ÇEK: 103) (ekin tonsuz ve ince sıradan (**-külük**) biçimini içeren herhangi bir örneğe rastlamadık): **kılğuluç** ‘yapılan, edilen iyi, kötü işler, hareketler’, **körgüluç** ‘başa gelen, görülen ağır işler, cefa’, **tartkuluç** ‘başa gelen, çekilen ağır işler; cefa’.

3.1.1.2.1.2.5. **-gür / -gür, -kur / -kür** (= Çağ.) (ÇEK: 39): **çimğür** ‘dalıcı’, **sezgür** ‘uyanık’, **uçkur** ‘uçucu, hızlı uçan’, **ötkür** ‘keskin’.

3.1.1.2.1.2.6. **-duç** (< ET: **-duç / -dük, -tuç / -tüç**) (ETG.: 56) (tek biçim): **harduç** ‘yorgunluk, dinlenme’, **kalduç** ‘kalmış olan; artık’, **taşlandıç** ‘gereksiz, yararsız; terkedilen şey’.

⁵ Eckmann, Çağatay Türkçesinde **-ğuç / -güç** ekinden farklı olarak bir örneğin geçtiği **-ğüç (talğüç** ‘dalıcı’) ekini verir. (Eckmann, 1988: 38) Bu ek de Eski Türkçe **-ğaç / -geç, -kaç / -keç** ekinden gelişmiş olmalıdır. Yine Eski Türkçe aynı ekten gelişen Yeni Uygur Türkçesi **-ğuç / -güç, -kuç / -küç** ekinin alet ismi yapma dışında yine başka bir işlevde kullanılmasına rastlanır: **başlangüç** ‘başlangıç’, **akartkuç** ‘ağartıcı, aydınlatıcı’, **kaksatkuç** ‘mahvedici, kurutucu’, **yirtkuç** ‘yirtıcı’.

3.1.1.2.1.3. Fiilden fiil yapım ekleri:

3.1.1.2.1.3.1. **-dur / -dür, -tur / -tür** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 47): **taldur-** ‘daldırmak’, **yağdur-** ‘yağdırmak’, **bildür-** ‘bildirmek’, **mindür-** ‘bindirmek’, **almaştır-** ‘değiştirmek’, **keltür-** ‘getirmek’, **tiktür-** ‘diktirmek’.

3.1.1.2.1.3.2. **-ğuz / -güz, -kuz / -küz**⁶ (< Çağ. **-ğuz / -güz**) (ÇEK: 47): **yazğuz-** ‘yazdırmak’, **yégüz-** ‘yedir-’, **kuğkuz-** kurtarmak’ (Çağ.’de **kuğkar-** ‘kurtarmak’), **ötküz-** ‘geçirmek’.

3.1.1.2.1.4. İsim çekimi:

3.1.1.2.1.4.1. Geniş zaman 3. şahıs: **+dur / +tur / +du** (< Çağ. **+dur / +tur** < Esk. T. **turur**) (ÇEK: 150): 1. Geniş zaman teklik ve çokluk 3. şahıs bildirme eki olarak kullanılır (seyrek): **okuğucidur** ‘(o) öğrencidir; (onlar) öğrencidirler’, **yazğucidur** ‘(o) yazardır; (onlar) yazardır’. 2. Belirsizlik zamiri olarak kullanılır: **kaçandu** ‘herhangi bir zaman, kimbilir ne zaman’, **kandaqtur** ‘kim bilir nasıl’, **kayakkıdu** ‘herhangi bir yere, kim bilir nereye’, **kaıysıdu** ‘hangi, kim bilir nasıl’, **keyerdu** ‘her hangi bir yere, kim bilir nereye’, **kimdu** ‘biri, herhangi bir kimse’, **nedu** ‘kim bilir neresi; her hangi bir yer’, **nemıdu** ‘bir şey, herhangi birşey’.

3.1.1.2.1.4. Fiil çekimi:

3.1.1.2.1.4.1. Belirli geçmiş zaman çokluk 1. şahıs: **-du-ğ / -tu-ğ** (< Çağ. **-du-ğ / -dü-k, -tu-ğ / -tü-k**; Esk. T. **-tı-mız / -ti-miz, -tu-muz / -tü-müz**) (ÇEK: 120; ETG.: 80) (sadece kalın sıradan): **yazduğ**, ‘yazdık’, **kuğduğ** ‘kurduk’, **küldüğ** ‘küldük’, **koştuğ** ‘koştuk’, **kütüğ** ‘bekledik’, **taptuğ** ‘bulduk’.

3.1.1.2.1.4.2. Belirsiz geçmiş zaman teklik 3. şahıs (ikinci ünlü, sadece kalın sıradan): **-ip-tu, -up-tu / -üp-tu** (< Çağ. **-°p -dur / tur**, seyrek olarak **durur / turur**) (ÇEK: 138): **yézıptu** ‘yazmış’, **kuğıptu** ‘kurmuş’, **külüptu** ‘gülmüş’, **kütüptu** ‘beklemiş’.

3.1.1.2.1.4.3. Emir teklik 3. şahıs: **-sun** (< Çağ. **-sun / -sün** < Esk. T. **-zun / -zün, -çun / -çün**) (ETG.: 79; ÇEK: 118) (Sadece kalın sıradan): **kaısun** ‘baksın’, **koısun** ‘görsün’, **sözlısun** ‘konuşsun’, **tursun** ‘dursun; kalsın’.

3.1.1.2.2. Ünlüsü Hem Düz Hem Yuvarlak Olan Ekler

3.1.1.2.2.1. İsimden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.2.1.1. **+çak / +çek, +çuk / +çük** (= Çağ. **+çak / +çek, +çuk / +çük** < Esk. T. **+çak / +çek**) (ETG.: 43; ÇEK: 32-33): **tayçak** ‘taycık, küçük tay’, **kölçek** ‘gölcük, küçük göl’, **kaıriçuk** ‘göz bebeği’, **kapçuk** ‘bir tür torba; bazı yumuşak tenli hayvanların bedenini koruyan dış zari’, **oyunçuk** ‘oyuncak’ **tarçuk** ‘iki yükseklik ya da nesne arasındaki eni dar boşluk’, **yemçük** ‘kuş ve balık gibi hayvanları yakalamak için kullanılan yem’.

3.1.1.2.2.1.2. **+(i)ş, +(ü)ş, +(u)ç** (< Esk. T. **+°ç**) (ETG.: 43): Bu ek, küçültme, sevgi ve okşama bildiren Esk. T. **+°ç** isimden isim yapım eki olmalıdır: **ékış** ‘biraz beyaz, beyazımsı’, **köküş** ‘biraz mavi, mavimsi’, **sarguç** ‘biraz sarı, sarımsı’, **kızguç** ‘biraz kırmızı, kırmızımsı’.

3.1.1.2.2.1.3. **+lık / +lik, +luk / +lük** (= Esk. T. ve Çağ.⁷) (ETG.: 44; ÇEK: 35): İsim

⁶ Tömür, **-ğuz / -güz, -kuz / -küz** yuvarlak şekillerini verir (Tömür, 1987: 382). Öztürk, **Uygurçe-Rusçe luget**’ten düz ünlülü şekli ile birlikte yuvarlak ünlülü şeklinin de bulunduğu **tukğaz- ~ tukğuz-** ‘doğurmak’, **toşğuz- ~ toşğaz-** ‘taşımak’ fiillerini verir. (Öztürk, 1997: 90, 92) Bu filler UTIL’de yer almaz.

⁷ Çağ. **-lık / -lik, -luk / -lük** isim yapım eki sık sık **-lığ / -lig, -luğ / -lüg** sıfat yapım eki ile

yapar: **anilik** ‘analık’, **yükseklik** ‘yükseklik’, **komuşluk** ‘kamışlık, kamış olan yer’, **sezgürlük** ‘uyanıklık’.

3.1.1.2.2.1.4. **+lık / +lik, +luk / +lük** (< Esk. T. ve Çağ.⁸ **+l°ğ / +l°g**): Sıfat yapar, tonsuzlaşmıştır: **maylık** ‘yağlı’, **bilimlik** ‘bilgili’, **tuzluk** ‘tuzlu’, **çüslük** ‘öğlenki, öğleye ait’.

3.1.1.2.2.2. İsimden fiil yapım ekleri:

3.1.1.2.2.2.1. **+(i)k / +(i)k, +(u)k** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 49; ÇEK: 45) (seyrek; ekin tonsuz ve ince sıradan **+(ü)k**) biçimini içeren herhangi bir örneğe rastlamadık): **çimik-** ‘ses çıkarmamak, sessiz olmak’, **kəcik-** ‘gecikmek’, **yoluk-** ‘karşılaşmak’.

3.1.1.2.2.2.2. **+ğar, +kar** (< Çağ. **+ğar, +kar** < Esk. T. **+ğar / +ger, +kar / +ker**) (ETG.: 49; ÇEK: 44) (seyrek; sadece kalın sıradan): **suğar-** ‘sulamak’, **başkur-** ‘yönetmek’.

3.1.1.2.2.3. Fiilden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.2.3.1. **-çak / -çek, -çuk** (< Çağ. **-çak / -çek**) (ÇEK: 37): Sıfat yapar: **kızgançak** ‘kışkanç’, **mahtançak** ‘övünmesini seven’, **érinçek**, ‘tembel’, **yasançuk** ‘süslü, süslenmesini seven’.

3.1.1.2.2.3.2. **-ğın / -gin, -kın / -kin, -ğün / -gün, -kún / -kün**: (< Çağ. **-ğın / -gin, -kın / -kin** < Esk. T. **-ğın / -gin, -kın / -kin**) (ETG.: 52; ÇEK: 39): **yangın** ‘yangın’, **taşkın** ‘taşkın’, **keskin** ‘keskin’, **sürgün** ‘sürgün’, **kaçkın** ‘kaçak’, **uçkın** ‘kıvılcım’, **çüşkün** ‘ümitsiz, gamlı’.

3.1.1.2.2.3.3. **-(a)k / -(e)k, -(i)k / -(i)k, -(u)k / -(ü)k** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 54; ÇEK: 41): **piçak** ‘bıçak’, **bölek** ‘parça’, **kılık** ‘huy, karakter’, **tizik** ‘dizi, sıra’, **sunuk** ‘kırık’, **taşsuruk** ‘ödev’, **ölük** ‘ölü’.

3.1.1.2.2.3.4. **-(i) m, -(u) m / -(ü) m** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 53; ÇEK: 40): **kiyim** ‘giyim’, **ekim** ‘akım’, **bilim** ‘bilim’, **ünüm** ‘verim’.

3.1.1.2.2.3.5. **-(i) n, -(ü) n** (< Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 54; ÇEK: 40): **yëğın** ‘yağış’, **yigın** ‘toplantı’, **tëpin** ‘harmandaki buğdayı teperek yumuşatma işi’, **tügün** ‘dügüm’.

3.1.1.2.2.3.6. **-(i) ş, -(u) ş / -(ü) ş** (= Çağ.) (ÇEK: 42): **biliş** ‘bilme’, **urus** ‘savaş’, **körüş** ‘görme’.

3.1.1.2.2.3.7. **-miş, -muş / -müş** (= Çağ.) (ÇEK: 107): **kılmış** ‘suç’, **yimiş** ‘yemiş’, **turmuş** ‘hayat, yaşam’, **ötmüş** ‘geçmiş’.

3.1.1.2.2.4. Fiilden fiil yapım ekleri:

3.1.1.2.2.4.1. **-(i) l, -(u) l / -(ü) l** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 59; ÇEK: 47): **yëzil-** ‘yazılmak’, **başkurul-** ‘yönetilmek’, **körül-** ‘görülme’.

3.1.1.2.2.4.2. **-(i) n, -(u) n / -(ü) n** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 59; ÇEK: 48): **ëlin-** ‘alınmak’, **tutun-** ‘tutunmak’, **söyün-** ‘sevinmek’.

3.1.1.2.2.4.3. **-(i)nce / -(ü)nce⁹**: **sëlinçe** ‘yere oturmak için serilen keçe, minder, kilim

karışır. (Eckmann, 1996: 35)

⁸ İsim yapım eki **-lık / -lik, -luk / -lük** ile karşılaştırırız.

⁹ Tömür, **-nce / -ince** ekini fiilden isim yapım ekleri arasında gösterir ve ünsüz ile biten fiil gövdelerine **-ince** şeklinin geldiği **yëpinçe, sëlinçe** ve ünlü ile biten fiil gövdelerine örnek olarak da **pürkençe** ‘kadınların baş ve bedenlerini örten büyük üstlük’ kelimesini örnek verir. (Tömür, 1987: 96). UTİL’de **yëpinçe, sëlinçe** kelimelerindeki **-ince** ekinin son ünlüsünün kalın olduğu görülür: **yëpinça, sëlinça**. (UTİL: 1999: 230, 663, 1429) Öztürk, **-nce / -ince** ekini **-ça, -çe, -ca, -ce** olarak kelime

gibi eşyaları genel adı', **yépinçe** 'üste örtülen eşyaların genel adı', **söyünçe** 'insanı memnun eden bir haber için verilen hediye'.

3.1.1.2.2.4.4. – (a) r / - (e) r, - (u) r / - (ü) r (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 46): Bu ettirgenlik ekinde ikili kullanım (dublikasyon) dikkati çeker: **uçar- ~ uçur-** 'uçurmak', **çüşer- ~ çüşür-** 'düşürmek', **içer- ~ içür-** 'içirmek'.

3.1.1.2.2.4.5. – (a) t / - (e) t, - (u) t / - (ü) t (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 60; ÇEK: 49): Bu ettirgenlik ekinde ikili kullanım (dublikasyon) dikkati çeker: **korqut- ~ korqat-** 'korkutmak', **kaytar- ~ kaytur-** 'geri döndürmek'.

3.1.1.2.2.5. İsim çekimi:

3.1.1.2.2.5.1. İyelik teklik 1. şahıs: +(i)m, +(u)m / +(ü)m (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tilim** 'dilim', **oyum** 'düşüncem', **közüm** 'gözüm'

3.1.1.2.2.5.2. İyelik teklik 2. şahıs: +(i)ñ, +(u)ñ / +(ü)ñ (= ET¹⁰ ve Çağ.) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tiliñ** 'dilini', **oyuñ** 'düşünceni', **közüñ** 'gözünü'.

3.1.1.2.2.5.3. İyelik çokluk 2. şahıs: +(i)ñlar, +(u)ñlar / +(ü)ñlar (< Esk. T. +^oñ^oz (= Çağ.), +^oñ^ozlar¹¹) (ETG.: 70; ÇEK: 54): **tiliñlar** 'diliniz', **oyuñlar** 'düşünceniz', **közüñlar** 'gözünüz'.

3.1.1.2.2.5.4. Soru eki: +mu / +ma¹²: **oquñuçimu?** 'öğrenci mi?', **oquñuçima?** 'öğrenci mi?'.

3.1.1.2.2.6. Fiil Çekimi

3.1.1.2.2.6.1. Belirli geçmiş zaman teklik 1. şahıs: - di-m, - ti-m, - du-m / - dü-m, - tu-m / - tü-m (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 80; ÇEK: 120): **yazdim** 'yazdım', **taptim** 'buldum', **kurdum** 'kurdum', **küldüm** 'güldüm', **koştum** 'ekledim', **küttüm** 'bekledim'.

3.1.1.2.2.6.2. Belirli geçmiş zaman teklik 2. şahıs: - di-ñ, - ti-ñ, - du-ñ / - dü-ñ, - tu-ñ / - tü-ñ (= ET¹³ ve Çağ.) (ETG.: 80; ÇEK: 120): **yazdiñ** 'yazdın', **taptiñ** 'buldun', **kurduñ** 'kurdun', **küldiñ** 'güldün', **koştuñ** 'ekledin', **küttiñ** 'bekledin'.

3.1.1.2.2.6.3. Belirli geçmiş zaman çokluk 2. şahıs (İlk ünlü): - di-ñlar, - ti-ñlar, - du-ñlar

tabanından ayırmış ve **çüşen-çe** 'düşünce, fikir', **pürken-ce** 'çarşaf', **sélin-ca** 'döşek', **yépin-ça** (~**yépinçi**) 'örtü, yatak örtüsü' kelimelerini örnek vermiştir. (Öztürk, 1994: 39) Gabain, fiilden isim yapan -^oñç; -^oñçu, -^oñçü eklerinin aynı fiil tabanından birlikte teşkil edilebilen eş anlamlı iki ek olduğunu ve sadece -n- dönüşlülük ekinden sonra geldiğini belirtir. (Gabain, 1988: 54). Kanımca, Y. Uyg. bu ek Esk. T. -^oñçu, -^oñçü eki olup ünlü düzleşmesi hadisesine maruz kalmıştır ve süreç tamamlanmadığı için de değişik kaynaklarda kalın ve ince **yépinçe** ~ **yépinça** ~ **yépinçi**, **sélinçe** ~ **sélinça** ~ **selinca** şekillerine rastlanmaktadır. Esk. T. -^oñçu, -^oñçü (< Y. Uyg. -**ñçe** ~ -**ñça** / -**inçe** ~**inça** nesne adı yapan ek) ekinin yanında Gabain'in belirttiği -**ñç** eki de herhangi bir durumu bildiren bir ek olmalıdır. UTIL **söyünç** 'sevinç, sevinme duygusu' ile **söyünçe** 'insanı memnun eden bir haber için verilen hediye' kelimelerinin bulunması bu ihtimali güçlendirmektedir.

¹⁰ Eski Türkçe +^oñ ile birlikte +^oğ, +^og. (Gabain, 1988: 70)

¹¹ Eski Türkçe +^oñ^oz, +^oñ^ozlar ile birlikte +^oğ^oz, +^og^oz. (Gabain, 1988: 70)

¹² Y. Uyg.'da +mu ile birlikte +ma soru eki de vardır. Tömür, bu eki +ma < +mu +a şeklinde gösterir. Tömür'e göre, a şaşırma bildiren bir ünlemdir. +mu soru eki ile kaynaşmış ve +ma şekline dönüştürmüştür. (Tömür, 1987: 475, 488) Soruya şüphe, tereddüt anlamı verir. İsim ve fiillere gelebilir: U **oquñuçima?** 'O, öğrenci mi? O, belki de öğrenci değil!', U **keldima?** 'O, geldi mi? O, belki de gelmedi'.

¹³ Eski Türkçe -t+^oñ ile birlikte -t+(^o)ğ. (Gabain, 1988: 80)

/ - dü-ñlar, - tu-ñlar / - tü-ñlar (< Çağ. - d°ñl°r / - t°ñl°r¹⁴) (ETG.: 80; ÇEK: 120): yazdınlar ‘yazdınız’, taptınlar ‘buldunuz’, kurdunlar ‘kurdunuz’, küldünlar ‘güldünüz’, қоштулар ‘eklediniz’, күттүнлар ‘beklediniz’.

3.1.1.2.2.6.4. Emir kipi çokluk 2. şahıs (Nezakat ifadesidir, teklik 2. şahıs anlamı verir): -(i)ñ, -(u)ñ / -(ü)ñ (= Esk. T. -ıñ / -iñ, -uñ / -üñ > Çağ. -ıñ / -iñ, -uñ / -üñ, -ıñız / -iñiz, -uñız / -üñiz, -uñuz / -üñüz) (ETG.: 79; ÇEK 118): bérinç ‘varım’, turuñ ‘durun’, körüñ ‘görün’.

3.1.1.2.2.6.5. Emir kipi çokluk 2. şahıs: -(i)ñ-lar, -(u)ñ-lar / -(ü)ñ-lar (< Çağ. -ıñlar, -ıñızlar v.b. < Esk. T. -ıñlar v.b.) (ETG.: 79; ÇEK: 118): bérinçlar ‘varımız’, turuñlar ‘durunuz; kalkınız’, körüñlar ‘görünüz’.

3.1.1.2.2.7. Zarf-fiil eki: - (i)p / - (u)p / - (ü)p (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 84; ÇEK: 16): yézip ‘yazıp’, tolup ‘dolup’, körüp ‘görüp’.

3.1.1.2.3. Ünlüsü Düz Olan Ekler

3.1.1.2.3.1. İsimden isim yapım ekleri:

3.1.1.2.3.1.1. +çe (< Esk. T. ve Çağ. +ça / +çe) (ETG.: 65; ÇEK: 72) (sadece ince sıradan): uyğurçe ‘Uygurca’, türkçe ‘Türkçe’, kazakçe ‘Kazakça’.

3.1.1.2.3.1.2. +çi (< Esk. T. ve Çağ. +çı / +çi) (ETG.: 43; ÇEK: 32): béliççi ‘balıkçı’, işçi ‘işçi’, koyçı ‘koyun çobanı’, tömürçi ‘demirci’, yağaççı ‘marangoz’.

3.1.1.2.3.1.3. +daş (< Çağ. +daş / +deş, +taş < Esk. T. +daş / +deş, +taş / +teş) (ETG.: 46): kérindaş ‘akraba’, sinipdaş ‘sınıf arkadaşı’, sırdaş ‘sırdaş’, yoldaş ‘yoldaş’.

3.1.1.2.3.1.4. +çan: Sıfat yapar: issikçan ‘sıcakkanlı, sokulgan’, işçan ‘çalışkan’, köñlekçan ‘gömleklili’, soğukçan ‘karakteri soğuk’, sözçan ‘geveze’.

3.1.1.2.3.1.5. +çil: epiçil ‘kurnaz, becerikli’, helkçil ‘halkçı’, inkılapçil ‘inkılapçı’.

3.1.1.2.3.1.6. +rak / +rek (= Esk. T. +rak / +rek > Çağ. +rak / +rek, +rag) (ETG.: 105; ÇEK: 75): çonrak ‘daha büyük’, köprek ‘daha çok’.

3.1.1.2.3.1.7. +sız (= Çağ. +sız / +sız < Esk. T. +s°z) (ETG.: 45; ÇEK: 37): cansız ‘cansız’, çeksiz ‘sınırsız’, koralsız ‘silahsız’, küçsüz ‘güçsüz’, susız ‘susuz’.

3.1.1.2.3.1.8. +inçi (< Çağ. +(i / u)ñçı / +(i / ü)ñçı < Esk. T. +°ñç) (ETG.: 75; ÇEK: 79): Sıra sayı sıfatı yapar: birinçi ‘birinci’, tötinçi ‘dördüncü’.

3.1.1.2.3.1.9. +ki / +ki (= Esk. T. +ki / +ki > Çağ. +gi, +kı / +ki) (ETG.: 44; ÇEK: 33): Aitlik bildirir: bériki ‘beriki’, burunki ‘önceki’, nériki ‘öteki’, bugünki ‘bugünkü’, keçki ‘akşamki’, keyinki ‘sonraki’.

3.1.1.2.3.1.10. +gina / +gine, +kına / +kine (= Çağ.) (ÇEK: 16): azgina ‘azıcık’, çakқанgina ‘uyanıkçık’, yekimlikkına ‘güzellek’, kiçikkine ‘küçücük’.

3.1.1.2.3.2. İsimden fiil yapım ekleri:

3.1.1.2.3.2.1. +a- / +e-, +i¹⁵ (< Çağ. ve Esk. T. +a / +e, +ı / +i, +u- / +ü-): sana-

¹⁴ Çağ. - d°ñl°r / - t°ñl°r ile birlikte - d°ñ°z / - t°ñ°z. (Eckmann, 1988: 120)

¹⁵ Ulaşabildiğimiz kaynaklarda ekin (+u- / +ü-) yuvarlak şekillerine rastlamadık. Bununla birlikte Y. Uyg.’de bir örnekte purku- ‘püskürtmek; (at, eşek gibi hayvanlar için) boğazına takılan yiyecekleri çıkarmak için sesli bir şekilde nefes boşaltmak’ fiiline rastlanır. (UTİL, 1999: 225; Öztürk, 1997: 33) Bu fiil Özbek Türkçesinde pürkä- ‘püskürtmek’ şeklinde mevcuttur. (ÖTİL, 1981: 607) Clausen, burkir- ~ purğır ~ purku- v.b. ‘(At vb.) burundan gürlütle homurdamak’ şekillerini verir. (Clausen, 1972: 361) +u- ekinin Y. Uyg.’de karakteristik olduğunu söylemek güçtür.

'saymak', **tüze-** 'düzeltmek', , **tinçi-** 'sakinleşmek'.

3.1.1.2.3.2.2. **+da-** / **+de-** (= Çağ. **+da-** / **+de-** < Esk. T. **+da-** / **+de-**, **+ta-** / **+te-**) (ETG.: 50; ÇEK: 44): **orunda-** 'yerleşmek', **izde-** 'aramak', **ünde-** 'seslenmek'.

3.1.1.2.3.2.3. **+la-** / **+le-** (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 49; ÇEK: 44): **başla-** 'başlamak', **muzla-** 'buz tutmak', **işle-** 'çalışmak', **tüzle-** 'düzlemek'.

3.1.1.2.3.2.4. **+na-** (seyrek): **yaşna-** 'yeşermek'.

3.1.1.2.3.2.5. **+ar-** / **+er-** (< Esk. T. ve Çağ. **+ar-** / **+er-**, **+ur-** / **+ür-**) (ETG.: 50; ÇEK: 46): **ağar-** 'ağarmak', **yaşar-** 'yeşermek', **köker-** 'göğermek'.

3.1.1.2.3.2.6. **+sıra-** / **+sire-** (= Esk. T. **+sıra-** / **+sire-**) (ETG.: 20): **kansıra-** 'çok kan akmak', **halsıra-** 'halsiz düşmek', **uykusıra-** 'uykusu gelmek', **ersire-** 'er istemek'.

3.1.1.2.3.2.7. **+şe-** (= Çağ. **+şa-** / **+şe-**) (ÇEK: 46): **teñşe-** 'uygunlaştırmak'

3.1.1.2.3.2.8. **+ay-** / **+ey-** (= Çağ. **+ay-** / **+ey-** < Esk. T. **+ad-** / **+ed-**) (ETG.: 48; ÇEK: 44): **zoray-** 'zorlaşmak', **küçey-** 'güçlenmek'.

3.1.1.2.3.2.9. **+şi-**: Son sesi **ŋ** ve **v** olan bazı isimlere gelir: **ğınşi-** 'uğuldamak; karşı çıkmak', **havşi-** 'havlamak', **linşi-** 'hışırtyla sallanmak'.

3.1.1.2.3.3. Fiilden isim yapım eki:

3.1.1.2.3.3.1. -ğak / -gek, -kağ / -kek (= Çağ. -ğak / -gek, -kağ / -kek < Esk. T. -ğak / -gek, -kağ / -kek, -gük / -gük, -kuğ / -kük) (ETG.: 52; ÇEK: 39): 1. İsim yapar: tozğak 'kamuş gibi bitkilerin en uçtaki dalı', ilgek 'sürgü', patkağ 'batak', çakkağ 'bir tür bitki (isim); sokan, çakan (sıfat)'. 2. Sıfat yapar: tozğak 'soğuğa dayanamayan, donan', çepilğak 'kendini ilgilendirmeyen işlere karışan insan', siygek 'sidikli', külgek 'sürekli, çok gülen insan', uruşkağ 'kavgacı', çikişkağ 'sıcak kanlı, hemen arkadaş olan insan', , tepkek 'tekmelemeyi alışkanlık edinen, çifteleyen'.

3.1.1.2.3.3.2. -ma / -me (= Esk. T. ve Çağ.) (ETG.: 53; ÇEK: 40): **kurulma** 'yapı', **uyuşma** 'birlik, cemiyet', **köçme** 'mecaz', **süzme** 'süzme'.

3.1.1.2.3.3.3. -mağ / -mek (= ET) (ETG.: 53): **çakmak** 'şimşek', **tépişmak** 'bulmaca', **ilmek** 'askı'.

3.1.1.2.3.3.4. -ğa / -ge, -ka / -ke (< Esk. T. ve Çağ. -gu / -gü, -ku / -kü) (ETG.: 52; ÇEK: 38): **ilğa** 'bir tür hastalık', **salğa** 'iki ucuna ip bağlı kumaş veya deriye konulan taşın baş üzerinde çevrilerek atıldığı bir tür sapan', **süpürge** 'süpürge', **sürge** 'yumuşatıcı bir tür merhem', **süzge** 'süzgeç', **tutka** 'kulp', **külke** 'gülüş'.

3.1.1.2.3.4. Fiilden fiil yapım eki:

3.1.1.2.3.4.1. -set (= Çağ. -set) (Tek örnekte): **körset-** 'göstermek'.

3.1.1.2.3.5. İsim çekimi

3.1.1.2.3.5.1. Tamlayan durumu eki: **+niñ** (< Esk. T. ¹⁶ ve Çağ. ¹⁷ **+niñ** / **+niñ**, **+nuñ** / **+nüñ**) (ETG.: 63; ÇEK: 57): **başniñ** 'başın', **erniñ** 'erin', **işniñ** 'işin', **otniñ** 'otun', **öyniñ** 'evin', **uykunniñ** 'uykunun', **üzümniñ** 'üzümün'.

3.1.1.2.3.5.2. Belirtme durumu eki: **+ni** (< Çağ. **+ni** / **+ni**, Esk. T. **+oğ** / **+og**) (ETG.: 64;

¹⁶ Eski Türkçe **+niñ** / **+niñ** / **+nuñ** / **+nüñ** ile birlikte **+niñ** / **+niñ** / **+niñ** / **+niñ**.

¹⁷ Çağatay Türkçesi **+niñ** / **+niñ** / **+niñ** / **+niñ** ile birlikte **+ni** / **+ni** / **+ni** / **+ni**.

ÇEK: 63): **başni** ‘başı’, **erni** ‘eri’, **işni** ‘işi’, **otni** ‘otu’, **öyni** ‘evi’, **uykumi** ‘uykuyu’, **üzümni** ‘üzümü’.

3.1.1.2.3.5.3. Yönelme durumu eki: **+ğa / +ge, +ka / +ke** (= Çağ. **+ğa / -ge, +ka / +ke** < Esk. T. **+ka / +ke, +a / +e, +ya / +ye**) (ETG.: 63; ÇEK: 59): **başka** ‘başa’, **erge** ‘ere’, **işka** ‘işe’, **otka** ‘ota’, **öyge** ‘eve’, **uykuğa** ‘uykuya’, **üzümğa** ‘üzüme’.

3.1.1.2.3.5.4. Kalma durumu eki: **+da / +de, +ta / +te** (= Esk. T. ve Ç.T) (ETG.: 64; ÇEK: 65): **başta** ‘başta’, **erde** ‘erde’, **işte** ‘işte’, **otta** ‘otta’, **öyde** ‘evde’, **uykuda** ‘uykuda’, **üzümde** ‘üzümde’.

3.1.1.2.3.5.5. Çıkma durumu eki: **+din, +tin** (= Çağ. ve Esk. T. (n ağzında nadiren **+tan** v.b.)) (ETG.: 64; ÇEK: 67): **baştin** ‘baştan’, **erdin** ‘erden’, **iştin** ‘iştin’, **ottin** ‘ottan’, **öydin** ‘evden’, **uykudin** ‘uykudan’, **üzümdin** ‘üzümden’.

3.1.1.2.3.6. Sıfat-fiil ekleri:

3.1.1.2.3.6.1. – **(a)r / - (e)r** (< Çağ. **- ar / - er, - ur / -ür**) (ÇEK: 104): **yazar** ‘yazar’, **körer** ‘görür’.

3.1.1.2.3.6.2. **- mas / - mes** (= Çağ.) (ÇEK: 106): **kaytmas** ‘dönmez’, **körmes** ‘görmez’.

3.1.1.2.3.6.3. **- ğan / -gen, kan / -ken** (= Çağ.) (ÇEK: 101): **yazğan** ‘yazan’, **körgeñ** ‘gören’, **pişkan** ‘olmuş’, **pütken** ‘biten’.

3.1.1.2.3.7. Zarf-fiil ekleri:

3.1.1.2.3.7.1. **- ğaç / -geç, - kaç / - keç** (= Çağ.) (ÇEK: 111): **yazğaç** ‘yazınca’, **kelgeç** ‘gelince’, **yatğaç** ‘yatınca’, **ketkeç** ‘gidince’, **bolğaç** ‘olunca’, **körgeç** ‘görünce’, **tutğaç** ‘tutunca’, **bükkeç** ‘bükünce’.

3.1.1.2.3.7.2. **- ğaçka / -geçke, - kaçka / - keçke**: **yazğaçka** ‘yazdığı için’, **kelgeçke** ‘geldiği için’, **yatğaçka** ‘yattığı için’, **ketkeçke** ‘gittiği için’, **bolğaçka** ‘olduğu için’, **körgeçke** ‘gördüğü için’, **tutğaçka** ‘tuttuğu için’, **bükkeçke** ‘büktüğü için’.

3.1.1.2.3.7.3. **- ğanseri / -genseri, - kanseri / - kenseri**: **yazğanseri** ‘yazdıka’, **kelgenseri** ‘geldikçe’, **yatğanseri** ‘yattıkça’, **ketkenseri** ‘gittikçe’, **bolğanseri** ‘oldukça’, **körgenseri** ‘gördükçe’, **tutğanseri** ‘tuttukça’, **bükkenseri** ‘büktükçe’.

3.1.1.2.3.7.4. **- ğiçe / -giçe, - kiçe / - kiçe** (< Çağ. **- ğaç / -geçe, - kaç / - keçe**) (ÇEK: 73): **yazğiçe** ‘yazıncaya kadar’, **kelğiçe** ‘gelinceye kadar’, **yatğiçe** ‘yatıncaya kadar’, **ketkiçe** ‘gidinceye kadar’, **bolğiçe** ‘oluncaya kadar’, **körğiçe** ‘görünceye kadar’, **tutğiçe** ‘tutuncaya kadar’, **bükkiçe** ‘bükünceye kadar’.

3.1.1.2.3.7.5. **- ğili / -gili, - kili / - kili** (< Esk. T. ve Çağ. **- ğalı / -geli, - kalı / - keli**) (ETG.: 86; ÇEK: 111): **yazğili** ‘yazdıktan beri’, **kelgili** ‘geldikten beri’, **yatğili** ‘yattıktan beri’, **ketkili** ‘gittikten beri’, **bolğili** ‘olduktan beri’, **körğili** ‘gördükten beri’, **tutğili** ‘tuttuktan beri’, **bükkili** ‘büktükten beri’.

3.1.1.2.3.7.6. **- a / - e** (= Çağ. **- a / - e** < Esk. T. **- a / - e, - ı / - i, - u / -ü, -yu** v.b.) (ETG.: 85): **maña-maña** ‘yürüye yürüye’, **kire-kire** ‘gire gire’.

3.1.1.2.3.8. Fiil çekimi:

3.1.1.2.3.8.1. Emir kipi teklik 2. şahıs (Seyrek): **- ğil / -gil, - kil / - kil** (= Esk. T. ve Çağ.) (EDPC: 79; ÇEK: 118): **barğil** ‘var’, **kirğil** ‘gir’, **tapğil** ‘bul’, **içkil** ‘iç’, **bolğil** ‘ol’, **körğil** ‘gör’, **tutğil** ‘tut’, **bükkil** ‘bük’.

3.1.1.2.3.8.2. Emir kipi teklik 2. şahıs: **- ğin / -gin, - kın / - kin** (= Çağ.) (ÇEK: 118):

barğın ‘var’, **kirğın** ‘gir’, **tapkın** ‘bul’, **içkin** ‘iç’, **bolğın** ‘ol’, **körğın** ‘gör’, **tutkın** ‘tut’, **bükkin** ‘bük’.

3.1.1.2.3.8.3. Emir kipi çokluk 2. şahıs (Saygı ifadesidir, teklik 2. şahıs anlamında kullanılır): **-sıla / -sile**: **karisıla** ‘bakınız’, **tursıla** ‘durunuz’, **körsile** ‘görünüz’, **sözlisile** ‘konuşunuz’.

3.1.1.2.3.8.4. İstek kipi teklik 1. şahıs: **-(a)y / -(e)y** (< Çağ. **-ay (ın) / -ey(ın)**, **-ayım / -eyim** < Esk. T. **-ayın / -ayın / -eyin**, **-ayn / -eyn**, **-ayan / -eyen**) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **turay** ‘durayım’, **körey** ‘göreyim’.

3.1.1.2.3.8.5. İstek kipi çokluk 1. şahıs: **-(a)yli / -(e)yli** (< Çağ. **-alı / -eli**, **-alıñ / -eliñ**, **-alım / -elim** < Esk. T. **-alım / -elim**, **-alam / -elem**) (ETG.: 79; ÇEK: 118): **turayli** ‘duralım’, **köreyli** ‘görelim’.

3.1.1.2.3.8.6. Şart kipi teklik 3. şahıs: **-sa / -se** (= Çağ. **-sa / -se** < Esk. T. **-sar**) (EDPC: 91; ÇEK: 122): **tursa** ‘dursa’, **körse** ‘görse’.

3.1.2. Ünlü Değişmeleri

Yeni Uygur Türkçesinde aşağıdaki ünlü değişmelerine rastlanır:

3.1.2.1. Ünlü Kalınlaşması

Kalınlaşma, ince ünlünün kalın ünlüye değişmesi hadisesidir. İki örnekte son seste **e > a** değişmesi şeklinde görülür (seyrek): **çęgra** ‘sınır’ (Özb. **çegärä** ‘sınır’), **tızma** ‘dizi, sıra’ (Özb. **tizmä** ‘liste’).

3.1.2.2. Ünlü İncelmesi

İncelme, kalın ünlünün ince ünlüye değişmesi hadisesidir. Örnekleri şunlardır (seyrek): **yene** ‘yine’ (< Esk. T. ve Çağ. **yana**) (EDPC: 943), **yęni** ‘yeni’ (< Esk. T. ve Çağ. **yañı**) (EDPC: 943), **yip** ‘ip’ (= Çağ. **yip** < Esk. T. **yıp**) (EDPC: 870).

3.1.2.3. Ünlü Yuvarlaklaşması

Uygur Türkçesinde yuvarlaklaşma hadisesi aşağıdaki biçimlerde meydana gelir:

3.1.2.3.1. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzeşme yoluyla: **bultur** ‘geçen sene’ (< Çağ. **bıltur** < Esk. T. **bıldır**) (EDPC: 334); **avul** ‘ağıl’ (< ***awıl** < Esk. T. ve Çağ. **ağıl**) (EDPC: 83), **sovu** ‘soğumak’ (< ***sowı-** < Esk. T. **soğı-**) (EDPC: 806), **şöptük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. **çöbik**) (EDPC: 396).

3.1.2.3.2. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici uzak benzeşme yoluyla: **bulut** ‘bulut’ (= Çağ. **bulut** < Esk. T. **bulıt**) (EDPC: 333).

3.1.2.3.3. Dudak ünsüzlerinde gerileyici yakın benzeşme yoluyla:

3.1.2.3.3.1. **m** ünsüzünün tesiriyle: **komuş** ‘kamuş’ (< ***kamuş** < Esk. T. ve Çağ. **kamuş**¹⁸) (EDPC: 628), (EDPC: 588), **sümür-** ‘emmek, sorumak’ (= Çağ. **sümür-** < Esk. T. **simür-**) (EDPC: 829), **tomur** ‘damar’ (< Çağ. **tamur** < Esk. T. **tamır / tamar**) (EDPC: 508), **tömür** ‘demir’ (< Çağ. **temür** < Esk. T. **temir**) (EDPC: 508), **yömi-** ‘yamamak’ (< Esk. T. ve Çağ. **yama-**) (EDPC: 934) ve türevi **yömek** ‘yama’.

¹⁸ Gabain, **kamuş / kamuş** ‘Hint kamuş, bambu, kamuş’ şekillerini verir. (Gabain, 1988: 277)

3.1.2.3.3.2. **w** ünsüzünün tesiriyle: 1. Doğrudan **w** ünsüzünün tesiriyle: **söy**¹⁹ - ‘sevmek’ (< Çağ. **sév-** < Esk. T. **sev-** < **seb-**) (EDPC: 784) ve türevi **söyünç** ‘sevinç’, **kovuş-** ‘kavuşmak’ (< Çağ. **kawuş-** < Esk. T. **kaviş-** < **kabiş-**) (EDPC 588), **dovşak** ‘taşak’ (< ***tawşak** < Esk. T. (?d-) **taşak** (EDPC: 562). 2. **w** ünsüzünün düşmesiyle: **kırdak**²⁰, **toşkan** ‘tavşan’ (< Çağ. **tawuşkan** < Esk. T. **tavişğa: n** < **tabişğan**) (EDPC: 447).

3.1.2.3.3.3. **p** ünsüzünün tesiriyle: yopurmak ‘yaprak’ (< Esk. T. yapurğak / yapurmak / yopurmak > Çağ. yaprağ / yaprak / yapurğag / yapurğak / yafrağ / yafrak) (EDPC: 880).

3.1.2.3.3.4. **Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme yoluyla:** Dar ünlülerde rastlanır: **çoku-** ‘gagalamak’ (< Esk. T. **çok-** / **çokı-**) (EDPC: 406), **oku-** ‘okumak’ (= Çağ. **oku-** < Esk. T. **okı-**) (EDPC: 79), **soğuk**²¹ ‘soğuk’ (< Esk. T. **soğık** > Çağ. **sawuğ** / **sawuk**) (EDPC: 808) ve türevi **soğukluk** ‘soğukluk’.

3.1.2.3.3.5. **Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme yoluyla:** Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme aşağıdaki biçimlerde meydana gelir:

3.1.2.3.5.1. Önseste: 1. Kapalı heceli kelimelerde görülen yuvarlaklaşma hadisesi: **oçuk** ‘açık’ (fakat: **ëçik+lık** ‘açıklık’) (< Esk. T. ve Çağ. **açuk**) (EDPC: 22), **oruğ** ‘zayıf’ (< Esk. T. **aruk** > Çağ. **arığ**) (EDPC: 214), **oşuk** ‘aşık kemiği’ (< Esk. T. ve Çağ. **aşuğ**) (EDPC: 259), **ozuk** ‘azık’ (< Çağ. **azuğ** / **azuk** < Esk. T. **azuk**) (EDPC: 283), **örük** ‘kayı’ (= Çağ. **örük** < Esk. T. **erüg** ‘erik’) (EDPC: 221), **ötük** ‘çizme’ (= Çağ. **ötük** < Esk. T. **etük**) (EDPC: 50), **süydük** ‘sidik’ (< Esk. T. **siğük**) (EDPC: 801). 2. Açık heceli kelimelerde görülen yuvarlaklaşma hadisesi: Ayrıca son seste düzleşme görülür: **oğa** (yine: **ağu**) ‘ağı, zehir’ (< Esk. T. ve Çağ. **ağu**) (EDPC: 78), **öçke** ‘keçi’ (< Esk. T. ve Çağ. **eçkü**) (EDPC: 24), **şota** ‘merdiven’ (< ***şotu** < Esk. T. ve Çağ. **şatu**) (EDPC: 867).

3.1.2.3.5.2. İç seste: **böşük** ‘beşik’ (< Esk. T. **beşük** > Çağ. **bëşik**) (EDPC: 380), **çoruk** ‘çarık’ (< Esk. T. ve Çağ. **çaruk**) (EDPC: 428), **hotun** ‘kadın’ (< Esk. T. ve Çağ. **xatun** ‘büyük hanım’ < Esk. T. **kağın**) (EDPC: 602), **kozuk** ‘kazık’ (< Çağ. **kazuk** < Esk. T. **kazğuk**) (EDPC: 682), **koğun** (< Esk. T. **ka:ğu:n**) (EDPC: 611), **sunuk**²² ‘kırık’ (< Esk. T. **simuk**) (EDPC: 837), **tonu-** ‘tanımak’ (< Esk. T. **tanu-** > Çağ. **tanı-**) (EDPC: 516), **toşu-** ‘taşımak’ (< Esk. T. **taşu-** - > Çağ. **taşı-**) (EDPC: 561), **töşük** ‘deşik, delik’ (< Esk. T. ve Çağ. **teşük**) (EDPC: 563), **yoru-** ‘aydınlanmak’ (< Esk. T. **yaru-**) (EDPC: 956), **yoşur-** (< Esk. T. ve Çağ. **yaşur-**) (EDPC: 979) ‘gizlemek’ ve türevi **yoşurun** ‘gizli’ (< Çağ. **yaşurun** < Esk. T. **yaşru-** / **yaşuru-**) (EDPC: 979).

3.1.2.4. Ünlü Düzleşmesi

Ünlü düzleşmesi, yuvarlak ünlünün düz ünlüye değişmesidir (seyrek): **bëri** ‘beri’ (< Esk. T. **berü-** / **bërü-**) (EDPC: 355), **daş** ‘dağ ve arıklarda suyun toplandığı ve kurumadığı derin çukur’ (< Esk. T. **toş** ‘havuz’) (EDPC: 557), **sönek** ‘kemik’ (< Çağ. **sünjek** < Esk. T. **sünjök** / **sünjök**) (EDPC: 838), **töpe** ‘tepe’ (= Çağ. **töpe** < Esk. T. **töpü-** / **töpö-**) (EDPC: 436), **yak** ‘hayır’ (< Esk. T. ve Çağ. **yok** ‘yok’) (EDPC: 896).

¹⁹ Gabain, şöyle gösterir: Esk. T. **seb-** > **sev** ~ **sév-** ~ **söv-** ~ **söy-**. (TTS, 1979: 83)

²⁰ Y. Uyg. **kırdak** ‘kavurma’, Esk. T. **kağur-** ‘kavurmak’ > Çağ. **kawur-** (EDPC: 612) fiilinin türevidir; Kırgız Türkçesi ile krş.: **kırdak**.

²¹ Y. Uyg.’de **soğuk** ‘soğuk’un hareket ismi olarak **soğuklaşmak** ‘soğumak, soğuklaşmak’ ile birlikte **sovumak** ‘soğumak’ mevcut olup sadece **sovumak** fiili üretken olup türevleri ile birlikte kullanılır.

²² **sunuk** şekli kelime kökünü de etkileyerek yuvarlaklaştırmış olmalıdır: **sun-** ‘kırılmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **sm-**) (EDPC: 428.). Buna benzer başka bir örnek: **toş-** (yine: **taş-**) ‘dolmak; taşmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **taş-**) (EDPC: 559) ve türevi **toşuk** ‘dolu; taşmış’.

3.1.2.5. Ünlü Genişlemesi

Ünlü genişlemesi, dar ünlünün geniş ünlüye değişmesidir. Ünlü genişlemesine uğrayan ses ince ya da kalın sıradan olabilir. Buna genel olarak açık heceli kelimelerde son seste rastlanır. Kapalı heceli kelimelerde nispeten seyreklerdir.

Gabain, **alte**, **soğek**, **ygirme**, **balık/balak** vb. örnekleri vererek bazı Brahmi yazılarında ve Uygur ve Mani yazmalarında **ı/i** v.b. yerine **a/e**'nin, bağlantı ünlüleri dahil olmak üzere, mevcut bulunduğunu belirtir. (TTŞ, 1979: 37) Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde **tutam** < ***tutum** 'tutam' vb. örnekleri ünlü atlaması olarak verir (TTŞ, 1979: 146). Bu örneklerden ünlü genişlemesi hadisesinin Çağatay Türkçesinden önceki dönemlerde de var olduğu anlaşılmaktadır.

Ünlü genişlemesi aşağıdaki biçimlerde olur:

3.1.2.5.1. Dar-düz ünlülerin düz-geniş ünlüye genişlemesi:

3.1.2.5.1.1. **ı > a**: **çaşkan** 'sıçan' (< Esk. T. ve Çağ. **sıçan**) (EDPC: 796), **çokka** 'zirve' (Özb. **çokki**), **kamça** (< Esk. T. **kamçı**) (EDPC: 626) 'kamçı', **kayça** 'makas' (Özb. **kayçı**), **keza** 'at etinden yapılan bir tür sucuk' (< Esk. T. **kazi**.) (EDPC: 681), **koza** 'kuzu' (< Esk. T. ve Çağ. **kuza**) (EDPC: 681), **sağra** 'sağrı' (< Esk. T. ve Çağ. **sağrı**) (EDPC: 815), **yeza** 'köy' (< Esk. T. ve Çağ. **yazi**: 'düzlük, ova') (EDPC: 984), **yığa** 'yığı, ağıt' (< Esk. T. **yığı**), **yılka** 'yılka, at sürüsü' (< Esk. T. **yılka**.) (EDPC: 925).

3.1.2.5.1.2. **ı > e**: **alte** 'altı sayısı' (< Esk. T. **altı**.) (EDPC: 130), **tamçe** 'damla' (Özb. **tamçi**).

3.1.2.5.1.3. **i > e**: **böre** 'kurt' (< Esk. T. ve Çağ. **böri**) (EDPC: 356), **kebi** 'gibi' (< Çağ. **kibi** < Esk. T. **ki**: **b**) (EDPC: 686), **kême** 'gemi' (= Çağ. **kême** < Esk. T. **kemi**.) (EDPC: 721), **kirpe** 'kirpi' (< Esk. T. ve Çağ. **kirpi**) (EDPC: 737), **têre** 'deri' (< Çağ. **têri** < Esk. T. **teri**.) (EDPC: 532), **têren** 'derin' (< Çağ. **têrin** < Esk. T. **terin**) (EDPC: 551), **tepkê** 'tekme' (Özb. **teпки**), **türtke** 'dürtme' (Özb. **türtki**), **yette** 'yedi' (< Esk. T. ve Çağ. **yetti**) (EDPC: 886), **yigirme** 'yirmi' (< Çağ. **yêgirme** < Esk. T. **yêgirmi**) (EDPC: 915).

3.1.2.5.2. Dar-yuvarlak ünlülerin düz-geniş ünlüye genişlemesi:

3.1.2.5.2.1. **u > a**: **kuta** 'kutu' (< Esk. T. **kutu** 'bir sınıf veya bir grup insan') (EDPC: 596), **oğa** (yine: **ağu**) 'ağı, zehir', (< Esk. T. ve Çağ. **ağu**) (EDPC: 78), **orda** 'saray' (< Esk. T. **ordu**) (EDPC: 203), **şota** 'merdiven' (< Esk. T. **şatu**) (EDPC: 867), **toğra** 'doğru' (< Çağ. **toğrı** < Esk. T. **toğuru**.) (EDPC: 473), **tola** 'dolu' (< Esk. T. **tolu**) (EDPC: 491), **yarğa** 'kamış toplamak için kullanılan bir alet' (< Esk. T. ve Çağ. **yarğu**) (EDPC: 963), **yarta** 'yarım parça' (< Esk. T. **yartu**.) (EDPC: 959).

3.1.2.5.2.2. **ü > e**: **çüşen-** 'anlamak', **kötürem** 'kötürüm' (Özb. **kötürim**), **tülke** 'tilki' (< Çağ. **tülkü** < Esk. T. **tilkü**) (EDPC: 498), **ülge** 'işaret, örnek' (< Esk. T. **ülgü**.) (EDPC: 142), **üzenge** 'üzengi' (< Esk. T. **üzenjü** (veya **üzenjü**?) ve Çağ. **üzenjü**) (EDPC: 289).

3.1.2.5.3. Dar-yuvarlak ünlülerin yuvarlak-geniş ünlüye genişlemesi: 1. **u > o**: **kondak** 'kundak' (Özb. **kundák**), **korál** 'silah' (Özb. **kurál**), **kursak** 'kursak' (< Çağ. **kursak** < Esk. T. **kursak** / **kuruğsak**) (EDPC: 663), **korşa-** 'kuşatmak' (< Esk. T. ve Çağ. **kurşa-**) (EDPC: 665). 2. **ü > ö**: **töge** 'deve' (< Esk. T. **tüge**) (EDPC: 478).

3.1.2.6. Ünlü Darlaşması

Ünlü darlaşması, geniş ünlünün dar ünlüye değişmesidir. Y. Uyg.da bütün aslı kelimelerin ünlüleri, bazı ekleri aldıklarında, az sayıda istisnası olmakla birlikte, darlaşır.

Ünlü darlaşması çoğunlukla gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla olur ve kelime tabanındaki ünlüye kadar tesir eder. Bu hadise Y. Uyg.caya has tipik bir ses hadisesidir.

Y. Uyg.daki darlaşma hadisesini geçici ve sürekli darlaşma şeklinde iki açıdan ele almak gerekir:

3.1.2.6.1. Geçici darlaşma: Üzerine herhangi bir yapım ya da çekim eki gelen kelime kök ve gövdesindeki ünlünün bazen darlaşması hadisesidir. 1. İsimlerde: **baş** ‘baş’ > **bēř+im** ‘başım’, **sen** ‘sen’, **sēn+in** ‘senin’ (fakat: **sen+de** ‘sende’). 2. Fiillerde: **a**- ‘açmak’ > **ē-ip** ‘açıp’ (fakat: **a-ti** ‘açtı’), **kel-** ‘gelmek’ > **kēl-ēek** ‘gelecek’ (fakat: **kel-meydu** ‘gelmeyecek’) gibi.

Geçici darlaşma, eklerdeki ünlü seslerde de tesirli olur: **bala** > **balı+lır+i** (<**bala+lar+i**) ‘(onun) çocukları’.

Çalışmadaki ses değişmelerini Yeni Uygur Türkçesi kelime hazinesinde meydana gelen ses değişmelerini ses tarihi bakımından tespit etmekle sınırladığımdan geçici darlaşma hadisesine ayrıntılı olarak girmeyeceğiz.

3.1.2.6.2. Sürekli darlaşma: Y. Uyg. kelime hazinesinde ses tarihi bakımından meydana gelmiş olan darlaşma hadisesi sürekli darlaşma hadisesidir. Sürekli darlaşma hadisesinde Y. Uyg.ya has i ses hadiselerinin tesiri dolayısıyla herhangi bir ses değişikliği görölmez. Sürekli darlaşma hadisesi řu biçimlerde olur:

3.1.2.6.2.1. **a > ē:** **bēlik** ‘balık’ (< Esk. T. **balık** > aę. **balığ**) (EDPC: 335), **ekir** ‘akır’ (< Esk. T. ve aę. **akır**) (EDPC: 665), **ēce** ‘abla’ (< Esk. T. **ee:**) (EDPC: 20), **ēi-** ‘ürümek’ (< Esk. T. **aı:** - / ?**aı:** - ‘acımak’ > aę. **aı-**) (EDPC: 20), **ēitku** ‘maya’, **ēdir** ‘yamaç’, **ēęil** ‘aęil’ (< Esk. T. ve aę. **aęil**) (EDPC: 83), **ēęir** ‘aęir’ (< Esk. T. ve aę. **aęir**) (EDPC: 88), **ēnik** ‘açık’, **ēņiz** ‘anış’ (< Esk. T. ve aę. **aņız**) (EDPC: 83), **ērt-** ‘fira, kağit vb. şeylerle sūrtūp silerek temizlemek’ (< Esk. T. ve aę. **arıt-** ‘temizlemek’) (EDPC: 207), **ētiz** ‘tarla’ (< Esk. T. **atız** ‘küçük tarla’) (EDPC: 73), **ēyik** ‘ayı’ (< aę. **ayığ / ayık** < Esk. T. **aığ**) (EDPC: 45), **ēyt-** ‘söylemek’ (< Esk. T. **ayıt-**) (EDPC: 268), **kēlin** ‘kalın’ (< Esk. T. ve aę. **kalm**) (EDPC: 622), **kēni** ‘hani, nerede’ (< Esk. T. **ka: ņgu:** > aę. **kayu / kay**) (EDPC: 632), **kērin** ‘karın’ (< Esk. T. ve aę. **karm**) (EDPC: 661), **kērinđaş** ‘kardeş’ (< aę. **karındaş / kardaş** < Esk. T. **karındaş**) (EDPC: 662), **kēyin** ‘kayın ağacı’ (< Esk. T. **kadıņ**) (EDPC: 602), **kēyiř** ‘kayış’ (< aę. **kayış** < Esk. T. **kadış**) (EDPC: 607), **sēęin-** ‘özlemek’ (< Esk. T. **sağın-** ‘dūřünmek’) (EDPC: 813), **sēęiz** ‘sakız’ (< Esk. T. **sağız/sakız** > aę. **sakkız**) (EDPC: 817), **sēęizęan** ‘saksaağan’ (< Esk. T. **saęızęa:n** > aę. **sakızęan**) (EDPC: 818), **sēri** ‘... e doğru’ (< Esk. T. ve aę. **sarı**) (EDPC: 844), **sēriķ** ‘sarı’ (< aę. **sarığ / sarık** < Esk. T. **sarığ**) (EDPC: 848), **yēlin-** ‘rica etmek, yalvarmak’ (< Esk. T. ve aę. **yalm-**) (EDPC: 931), **yēssi** ‘yassı’ (< Esk. T. **yası:**) (EDPC: 973) vb.

3.1.2.6.2.2. **a > i:** **iğir** ‘iecek; şarap’ (< ağ. **ağır / akır** ‘şarap’ < Esk. T. **ağır** ‘mayalanmamış üzüm suyu; şarap’) (EDPC: 409).

3.1.2.6.2.3. **e > ē:** **bēzi-** ‘süslemek’ (= ağ. **bēze-** < Esk. T. **beze-**) (EDPC: 390), **ēger** ‘eyer’ (= ağ. **ēger** < Esk. T. **eğer**) (EDPC: 63), **ēsen** ‘esen’ (< ağ. **esen / ēsen** < Esk. T. **esen**) (EDPC: 248), **ēřek** ‘eşek’, (= ağ. **ēřek** < Esk. T. **eşgek**) (EDPC: 260), **ētek** ‘etek’ (= ağ. **ētek** < Esk. T. **etek**) (EDPC: 50), **ēzik** ‘azı dişi’ (< Esk. T. **aziğ** > ağ. **azu**) (EDPC: 283), **kēkir-** ‘geçirmek’ (< Esk. T. **kekir-** > ağ. **geğir-**) (EDPC: 712), **kēlin** ‘gelin’ (= ağ. **kēlin** < Esk. T. **kelin**) (EDPC: 719), **kēme** ‘gemi’ (= ağ. **kēme** < **kemi**) (EDPC: 721), **kēpek** ‘kepek’ (< Esk. T. **kepek**) (EDPC: 688), **kērek** ‘gerek’ (= ağ. **kērek** < Esk. T. **kergek**) (EDPC: 742), **kēsek** ‘tuğla’ (< ağ. **kēsek** < **kesek**) (EDPC: 749), **kēvez** ‘pamuk tohumu’ (< Esk. T. **kebe: z**) (EDPC: 692), **tēke** ‘teke’ (< Esk. T. **teke:** > ağ. **tekke**) (EDPC: 477).

3.1.2.6.2.4. **e > i:** **ikiri** ‘ieri’ (< Esk. T. **igerü:**) (EDPC: 25), **ilgiri** ‘önce, eskiden’ (< ağ. **ilgeri** < Esk. T. **ilgerü**) (EDPC: 144), **işik** ‘kapı’ (< Esk. T. **eşük**) (EDPC: 260), **işit-**

'işitmek' (< Çağ. **ëşit-** < Esk. T. **ëşid-**) (EDPC: 257), **kërige** 'ağaçtan ağ şeklinde yapılan, açılıp kapanan keçe çadır damı' (< Esk. T. **kere:kü:**) (EDPC: 744), **tiyin** 'sincap' (< Çağ. **tëyin** < Esk. T. **teyin** /?tëyin) (EDPC: 569).

3.1.2.6.2.5. **o > u** (seyrek): **tupraq** (< Çağ. **topraq** / **toprak**, **tofrağ** / **tofrak** < Esk. T. **topra:k**) (EDPC: 443) 'toprak'.

3.1.2.6.2.6. **ö > ü** (seyrek): **ügüt** 'öğüt' (< Esk. T. ve Çağ. **ögüt**) (EDPC: 103).

3.1.2.7. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesine daha çok iç seste rastlanır (seyrek): **menz** 'yüzün göz ile yanak arasındaki kısmı' (< Esk. T. **beniz** 'beniz' > Çağ. **bëviz**) (EDPC: 352), **orni-**(<**orun+a-**) 'yerleşmek', **oyni-**(<**oyun+a-**) ' oynamak'.

3.1.2.8. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesine daha çok iç ve son seste rastlanır:

3.1.2.8.1. **i** türemesi: **alıkan** (Özb. **alkân**) 'el içi, aya', **kırık** 'kırk sayısı' (< Esk. T. ve Çağ. **kırk**) (EDPC: 651), **silki-** 'silmek' (< Esk. T. ve Çağ. **silk**) (EDPC: 826), **sori-** 'sormak' (< Esk. T. ve Çağ. **sor-**) (EDPC: 843), **şori-** 'emmek' (< Esk. T. ve Çağ. **sor-**) (EDPC: 843), **yancı-** 'saplamak' (< Esk. T. ve Çağ. **yanç-**) (EDPC: 944), **yoliçi** 'yolcu' (< Esk. T. ve Çağ. **yolçı**) (EDPC: 921).

3.1.2.8.2. **ö** türemesi: **örü-** 'örmek' (< Esk. T. ve Çağ. **ör-**) (EDPC: 195).

3.1.2.8.3. **u** türemesi: **yonu-** 'yontmak' (< Esk. T. ve Çağ. **yon-**) (EDPC: 942).

3.2. Ünsüzler

3.2.1. Ünlü-Ünsüz Uyumu

Ünlü-ünsüz uyumu kalın sıradan ünsüzlerin kalın sıradan, ince sıradan ünsüzlerin ince sıradan ünlülerle birlikte gelmesidir. Uygur Türkçesinin aslı ve alıntı²³ kelimelerinde bu uyum yer yer bozulmuştur: Ünlü-ünsüz uyumunun bozulduğu aslı kelimelere şunlar örnek gösterilebilir: **aka** 'ağabey' (< Esk. T. **eke** 'abla' ve Çağ. **eke** 'ağabey') (EDPC: 100), **kap** 'hayvanların ağzına takılan ağ (yine: **kap** 'torba') (< Esk. T. ve Çağ. **kab**) (EDPC: 578), **kakkuk** 'bir tür kuş' (< Esk. T. **kekük**) (EDPC: 710), **kayi-** 'azarlamak', **uka** 'küçük erkek kardeş'; **keyer** (< **kaysı+yer**) 'neresi'.

3.2.2. Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu, tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelere, tonsuz ünsüzlerle başlayan eklerin, tonlu ünsüzlerden sonra ise tonlu ünsüzle başlayan eklerin gelmesi hadisesidir. Yeni Uygur Türkçesinde bu uyum büyük ölçüde korunduğu halde bazı eklerde ön seste uyuma aykırı biçimlere de rastlanır: **çoğka** 'kora', **yığkan** 'toplayan', **tuğkan** 'akraba' vb.

²³ Alıntı kelimelerdeki ünlü-ünsüz uyumu bozukluklarına şunlar örnek gösterilebilir: **gerk** 'gark' < Ar. **garık** (TS: 524), **gelvir** 'kalbur' < Ar. **gırbâl** (TS: 764), **gem** 'gam' < Ar. **gamm** (TS: 522); **het** 'hat; mektup' < Ar. **hatt** (TS: 617), **herite** 'harita' < Ar. **harita** < Yun. (TS: 612), **hencer** 'hançer' < Far. **hancer** (TS: 606), **katta** 'büyük' < **ked** (<Soğd. **k'dy** 'çok, aşırı') (EDPC: 700), **karat** 'kırat' < Ar. **kırât** < Yun. **keration** (TS 853), **kazzap** 'kezzap' < Ar. **kezzâb** (TS 847), **kalla** 'kelle' < Far. **kelle** (TS: 832); **kebre** 'kabir' < Ar. **kaabr** (TS: 751), **kest** 'kasıt' < Ar. **kaşd** (TS: 808).

3.2.3. Ünsüz Değişmeleri

3.2.3.1. Damak Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.1.1. Artdamaksılaşma:

3.2.3.1.1.1. **η > ğ**: Bazen geniz sesi **η**'nin ardamak sesi **ğ**'ye değiştiği görülür: **yalğuz** 'yanlız' (= Çağ. **yalğuz** < Esk. T. **yalıu: s**) (EDPC: 931).

3.2.3.1.2. Dişsileşme:

3.2.3.1.2.1. **η > n**: Bazen geniz sesi **η**'nin asıl diş sesi **n**'ye değiştiği görülür: **këyin** (< Esk. T. **kağın** 'kayın ağacı') (EDPC: 602) **otun** 'odun' (= Çağ. **otun** < Esk. T. **otun**) (EDPC: 60) **tëren** 'derin' (< Esk. T. **terin** > Çağ. **tërin**) (EDPC: 551), **tiyin** 'sincap' (< Çağ. **tëyin** < Esk. T. **teyin** (?**tëyin**)) (EDPC: 569).

3.2.3.1.2.2. **y > c**: Bazen öndamak sesi **y**'nin diş eti sesi **c**'ye değiştiği görülür: **cigde** 'iğde' (< Esk. T. **yigde**) (EDPC: 911), **ciyen** 'yeğen' (< Çağ. **yëgen** < Esk. T. **yegen**) (EDPC: 913).

3.2.3.1.3. Dudaksılaşma:

3.2.3.1.3.1. **ğ > m**: **yimir-** 'yoğurmak' (< Esk. T. ve Çağ. **yuğur-**) (EDPC: 906).

3.2.3.1.3.2. **ğ > v**: **sovu-** 'soğumak' (< Esk. T. **soğı-**) (EDPC: 806), **yav** 'düşman' (< Esk. T. ve Çağ. **yağı**).

3.2.3.1.3.3. **-ağı / -egü > -av: -ağı / -egü** topluluk sayı sıfatı yapım eki Çağatay Türkçesinde **-av / -ev**²⁴, Özbek Türkçesinde **-áv** (Şşabdurahmanov, 1980: 281) ve Yeni Uygur Türkçesinde **-av**'a değişmiştir. Bu ek Çağatay ve Özbek Türkçelerinde sık kullanılırken, Uygur Türkçesinde sadece **birav** 'bir kişi, birisi' (< Çağ. **birew** < Esk. T. **biregü**) (EDPC: 364) örneğinde rastlanmıştır.

3.2.3.1.3.4. **η > m**: **komur-** 'bir şeyi gömüldüğü ya da yerleştirildiği bir yerden çekip çıkarmak' (< Esk. T. **koñur-** 'kökünden sökmek' > Çağ. **koñar-**) (EDPC: 640).

3.2.3.1.3.5. **y > v**: **uva** 'yuva' (< Esk. T. **uya**) (EDPC: 267).

3.2.3.1.4. Genizsileşme:

3.2.3.1.4.1. **g > η**: **yiñne** 'iğne' (< Esk. T. ve Çağ. **igne**) (EDPC: 110).

3.2.3.1.5. Gırtlaksılaşma:

3.2.3.1.5.1. **y > h**: **hid** 'koku' (< Esk. T. **yı:đ** > Çağ. **ıs**) (EDPC: 883).

3.2.3.1.6. Süreklileşme:

3.2.3.1.6.1. **g > y**: **ciyen** 'yeğen' (< Esk. T. **yegen** > Çağ. **yëgen**) (EDPC: 913).

3.2.3.1.6.2. **ğ > y**: **siyir** 'sığır' (< Esk. T. ve Çağ. **sığır**) (EDPC: 814).

3.2.3.1.6.3. **k > h**: **aşşam** (< **ağ+şām**) 'akşam', **tëhi** 'daha, henüz' (< Esk. T. **takı**: > Çağ. **takı / dağı**) (EDPC: 466), **tohu** 'tavuk' (< Esk. T. **takı: ğu**: > Çağ. **tağuk / tawuğ / tawuk**) (EDPC: 468) vb.

3.2.3.1.6.4. **-ağı / -egü > -y: a) Basit kelimelerde**: **biley** 'bileği' (< Çağ. **bilew** < Esk. T. **bile: gü**) (EDPC: 341), **küyö** 'güvey' (< Çağ. **küyew** < Esk. T. **küde: gü**) (EDPC: 703), **mozay** 'buzağı' (< Çağ. **buzağı / buzağ** < Esk. T. **buza: ğu**) (EDPC: 391). **b) Birleşik birleşik kelimelerde**: **bireylen** (< **bir+egü+birlen**) 'bir kişi', **ikkiylen** (< **ikki+egü+birlen**) 'iki kişi',

²⁴ Eckmann, **birew**, **ikev**, **üçev** örneklerini verir. (Eckmann, 1988: 80).

üçeylen (< üç+egü²⁵+birlen) ‘üç kişi’, alteylen (< alte+egü+birlen) ‘altı kişi’, tokkuzeylen (< tokkuz+agü+birlen) ‘dokuz kişi’, kaçneylen (< kaç+agü+birlen) ‘birçok kişi’.

3.2.3.1.7. Tonlulaşma:

3.2.3.1.7.1. **k** > **g**: **gëzek** ‘sıra’ (< Çağ. **kezek** < Esk. T. **kezig**) (EDPC: 759).

3.2.3.1.7.2. **k** > **g**: **gëriç** ‘karış’ (< Esk. T. **karış**) (EDPC: 663), **güva** ‘parlak olmayan, soluk’ (< Esk. T. **kuba**: ‘solgun sarı, gri renk’) (EDPC: 581).

3.2.3.1.8. Tonsuzlaşma:

3.2.3.1.8.1. **g** > **h**: **ahtur-** ‘aramak’ (< Çağ. **ahtar-** ‘aramak’ < Esk. T. **ağtar-** / **ahtar-** ‘dönmek’) (EDPC: 81)

3.2.3.2. Diş Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.2.1. Asıl diş ünsüzünün diş eti ünsüzüne değişmesi:

3.2.3.2.1.1. **t** > **ç**: **çiş** ‘diş’ (< Çağ. **tiş** < Esk. T. **ti:ş**) (EDPC: 557), **çişi** ‘dişi’ (< Esk. T. ve Çağ. **tişi**) (EDPC: 561), **çüş** ‘rüya; öğle vakti’ (< Esk. T. ve Çağ. **tüş**) (EDPC: 559), **çüş-** ‘inmek, binmek’ (< Esk. T. ve Çağ. **tüş-**) (EDPC: 560), **çüşen-** ‘anlamak’.

3.2.3.2.1.2. **s** > **ş**: **şülük** ‘sülük’ (< Esk. T. ve Çağ. **sülük**) (EDPC: 827), **şori-** ‘emmek’ (< Esk. T. ve Çağ. **sor-**) (EDPC: 843).

3.2.3.2.2. Damaksılaşma:

3.2.3.2.2.1. **d** > **h**: **uhli-** ‘uyumak’ (< Esk. T. **udı-** > Çağ. **uyu-**) (EDPC: 43), **uhlat-** ‘uyutmak’ (< Esk. T. **udıt-** > Çağ. **uyut-**) (EDPC: 45).

3.2.3.2.2.2. **d** > **y**: **koy-** ‘koymak’ (= Çağ. **koy-** < Esk. T. **koğ-**) (EDPC: 596), **kuy-** ‘(sıvı) koymak, dökmek’ (< Çağ. **koy-** < Esk. T. **kuğ-**), **uyku** ‘uyku’ (< Esk. T. **uğık**) (EDPC: 47), **kayğu** ‘kaygı’ (= Çağ. **kayğu / kayku** < Esk. T. **kağğu**), (EDPC: 598), **yayak** ‘yayan’ (= Çağ. **yayak** < Esk. T. **yada: g**) (EDPC: 887)

3.2.3.2.2.3. **s** > **y**: **yeş-** ‘çözmek’ (< Çağ. **yësh-** < Esk. T. **seş-**) (EDPC: 857).

3.2.3.2.3. Süreklileşme:

3.2.3.2.3.1. **ç** > **s**: **siz-** ‘çizmek’ (< Çağ. **sız-** < Esk. T. **çız-**) (EDPC: 432).

3.2.3.2.3.2. **ç** > **ş**: **şëgil** ‘çakıl’ (< Esk. T. **çigil**) (EDPC: 407), **şöpük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. **çöbik**) (EDPC: 396), **çoşka** ‘domuz’, (< Çağ. **cocğa** ‘sütten kesilmemiş domuz’, Esk. T. **çoçuk** ‘sütten kesilmemiş domuz’) (EDPC: 400).

3.2.3.2.4. Süreksizleşme:

3.2.3.2.4.1. **d** > **d**: **kuğuk** ‘kuyu’ (< Esk. T. **kuğuk** > Çağ. **koyı / kuyı**) (EDPC: 598).

3.2.3.2.4.2. **s** > **ç**: **çaç** ‘saç’ (< Esk. T. ve Çağ. **saç**) (EDPC: 794), **çaç-** ‘saçmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **saç-**) (EDPC: 794), **çaşkan** ‘sıçan’ (< Esk. T. ve Çağ. **sıçgan**) (EDPC: 796), **çıç-** ‘sıçmak’ (< Esk. T. **sıç-**) (EDPC: 795).

²⁵ Esk. T. : üç:gü: (EDPC: 25).

3.2.3.2.4.3. **ş > ç**: **ğeriç** ‘karış’ (< Esk. T. **karış**) (EDPC: 663).

3.2.3.2.5. Tonlulaşma:

3.2.3.2.5.1. **ç > c**: **kancuk** ‘kancık’ (< Esk. T. ve Çağ. **kançık**) (EDPC: 634), **sancığ** ‘sancı’ (< Esk. T. ve Çağ. **sançığ**) (EDPC: 835).

3.2.3.2.5.2. **t > d**: **daş** ‘dağ ve arıklarda suyun toplandığı ve kurumadığı derin çukur’ (< Esk. T. **toş** ‘havuz’) (EDPC: 557), **dat** ‘pas’ (< Esk. T. **tat**) (EDPC: 449), **dovşak** ‘taşak’ (< Esk. T. **taşak**) (EDPC: 562).

3.2.3.3. Dudak Ünsüzlerinde Görülen Ses Değişmeleri

3.2.3.3.1. Damaksılaşma:

3.2.3.3.1.1. **b > y**: **çiykan** ‘çiban’ (< Esk. T. **çiban** / **çıbıka**: **n** (EDPC: 397), **öy** ‘ev’ (< Çağ. **üy** < Esk. T. **ew** < **eb**²⁶) (EDPC: 3; ETG.: 265), **söyün-** ‘sevinmek’ (< Çağ. **səwin-** < Esk. T. **sevin-** < **sebin**²⁷-) (EDPC: 790; ETG.: 293).

3.2.3.3.2. Genizsileşme:

3.2.3.3.2.1. **b > m**: Ön seste olur: **meñ** ‘vücuttaki leke, ben’ (< Esk. T. **beñ** > Çağ. **mēñ**), **min-** ‘binmek’ (= Çağ. **min-** < Esk. T. **bin-**) (EDPC: 348), **miñ** ‘bin sayısı’ (= Çağ. **miñ** < Esk. T. **biñ**) (EDPC: 346), **miyık** ‘ağzın köşesi, kenarı’ (< Esk. T. **bıdık** ‘biyık’ > Çağ. **biğ/miğ**) (EDPC: 301), **monçağ** ‘boncuk’ (< Esk. T. **bonçuk**) (EDPC: 349), **muñ** ‘sıkıntı’ (< Esk. T. **buñ**) (EDPC: 347), **muz** ‘buz’ (< Esk. T. ve Çağ. **buz**) (EDPC: 389), **mozay** ‘buzağı’ (< Çağ. **buzağ** / **buzağ** < Esk. T. **buza**: **ğ**) (EDPC 391).

3.2.3.3.2.2. **v > η**: **miyanlı-** (yine: **miyavli-**) ‘miyavlamak’ (< Esk. T. **muya**: **w-**) (EDPC: 772).

3.2.3.3.3. Süreklileşme:

3.2.3.3.3.1. **b > v**: 1. Basit kelimelerde: **çivin** ‘sivrisinek’ (< Esk. T. **çibun**) (EDPC: 397), **çivik** ‘çubuk’ (< Esk. T. **çibık** > Çağ. **çubuğ** / **çubuk**) (EDPC: 395), **ğuva** ‘parlak olmayan, soluk’ (< Esk. T. **kuba** ‘solgun sarı, gri renk’) (EDPC: 581), **kévez** ‘pamuk tohumu’ (< Esk. T. **kebe**: **z**) (EDPC: 692), **ov** ‘av’ (< Esk. T. ve Çağ. **av** < Esk. T. **ab**), (EDPC: 3; ETG.: 262), **tüv** (yine: **tüp**) ‘dip’ (< Esk. T. **tü**: **b** > Çağ. **tüp**) (EDPC: 434), **yalvur-** ‘yalvarmak’ (< Esk. T. **yalvar-** < **yalbar** = Çağ. **yalbar-**) (EDPC: 920), **yavuz** ‘kötü’ (= Çağ. **yawuz** < Esk. T. **yavız** < **yabız**) (EDPC: 881; ETG.: 309). **b) Birleşik kelimelerde** (sık): Tamlanan durumundaki ön sesi **b** olan bazı kelimelerde sadece birleşme sırasında meydana gelen **b > v** değişmesi görülür: **başvağ** (< **baş+bağ**) ‘hayvanların başına bağlanan organ’, **belvağ** (< **bel+bağ**: **orman belvêgi**) ‘bel bağı, kuşak’, **kirpivaş** (< **kirpe+baş**) ‘bir tür bitki’, **miñvêgi** (< **miñ+beg+i**) ‘bir unvan’, **üstvaş** (< **üst+baş**) ‘üst baş, giysi’, **tuğvêgi** (< **tuğ+beg+i**) ‘bir unvan’, **karivasti** (**kıl-**) (< **kara+bas+ti kıl-**) ‘birini gafil avlamak’ vb.

3.2.3.3.4. Tonlulaşma:

3.2.3.3.4.1. **p > v**: **kövrük** ‘köprü’ (< Esk. T. **köprüg** > Çağ. **köprük**) (EDPC: 690).

²⁶ Clauson **ew** > **üw** > **üwi** > **üy**, **öy** (EDPC: 3) şekillerini, Gabain **äw**, **äb**, **ëw** (Gabain, 1988: 265) şekillerini verir.

²⁷ Gabain **säwin-**, **säbin** (ETG.: 293) şekillerini verir.

3.2.3.3.5. Tonsuzlaşma:

3.2.3.3.5.1. **b > p**: Ön, iç ve son seste olur (sık): **çöp** ‘ot’ (= Çağ. **çöp** < Esk. T. **çö:b**) (EDPC: 394), **palçık** ‘balçık’ (< Çağ. **palçığ** < Esk. T. **balçık**), (EDPC: 333), **palta** ‘balta’ (< Esk. T. ve Çağ. **baltu**) (EDPC: 333), **pat-** ‘batmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **bat-**) (EDPC 298:), **patman** ‘batman, bir ölçü birimi’ (< Esk. T. ve Çağ. **batman**) (EDPC 305:), **piç-** ‘biçmek’ (< Çağ. **biç-** < Esk. T. **biç-** / **biç-**) (EDPC: 293), **pit** ‘bit’ (< Esk. T. **bit**) (EDPC: 296), **purak** ‘koku’ (< Esk. T. **burığ** ‘pis kokan şey’) (EDPC: 360), **put** ‘ayak, but’ (< Esk. T. ve Çağ. **but**) (EDPC: 297), **putak** ‘budak’ (< Esk. T. **butık** > Çağ. **budağ/budak**) (EDPC: 302), **pür-** ‘katlamak’ (< Esk. T. **bür-** > Çağ. **bur-**) (EDPC: 355), **püt-** ‘bitmek’ (< Esk. T. ve Çağ. **büt-**) (EDPC: 297), **pütün** ‘bütün’ (< Esk. T. ve Çağ. **bütün**) (EDPC: 306), **kapar-** ‘kabarmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **kabar-**) (EDPC: 585), **sapan** ‘saban’ (< Esk. T. **saban**) (EDPC: 397), **şöpük** ‘meyve kabuğu’ (< Esk. T. **çöbük**) (EDPC: 396), **tüp** (yine: **tüv**) ‘dip’ (= Çağ. **tüp** < Esk. T. **tü:b**) (EDPC: 434).

3.2.3.4. Ünsüz İkizleşmesi

İç seste, iki ünlü arasında, tonsuz ünsüzler **ç, k, ƙ, t, ş**, diş eti **l**, tonlu **s** bazen ikizleşir:

3.2.3.4.1. **ç** ünsüzü: **neççe** ‘ne kadar’ (fakat: **ne: çe** ‘nereye kadar, nasıl’) (< Esk. T. **ne: çe** > Çağ. **nêşe/nece**) (EDPC: 775), **neççeylen** ‘(kim bilir) kaç kişi’, **neççilep** ‘(kim bilir) ne kadar, birçok’, **neççilik** ‘sayısı, miktarı, ağırlığı vb. açılardan (kim bilir) ne kadar’.

3.2.3.4.2. **k** ünsüzü: **ikki** ‘iki’, **sekkiz** ‘sekiz’.

3.2.3.4.3. **ƙ** ünsüzü: **tokƙuz** ‘dokuz’.

3.2.3.4.4. **t** ünsüzü: **ottura** ‘orta’ (= Çağ. **orta** < Esk. T. **orta / otra / ortu / orto**) (ÇEK: 272; ETG.: 288), **ƙattık** ‘katı, sert’ (< Çağ. **katığ/ katık** < Esk. T. **katığ**) (EDPC: 597).

3.2.3.4.5. **ş** ünsüzü: **işşek** ‘2,5 kilograma eşit ağırlık ölçü birimi’, **işşi-** ‘pişik hastalığı olmak’, **işşik** ‘pişik hastalığı’, **uşşak** ‘ufak’, **uşşuk** ‘kavgacı’, **üşşü-** ‘üşümek’, **üşşük** ‘kış başında gelen bir tür soğuk hava akımı; üşüme’.

3.2.3.4.6. **l** ünsüzü: **illi-** ‘ılmak’ (< Esk. T. **ylı-**) (EDPC: 919), **illik** ‘ılık’.

3.2.3.4.7. **s** ünsüzü: **issi-** ‘ısınmak’, **issik** ‘sıcak’, **issitma** ‘hastalık dolayısıyla bedende ateş basması’, **issitku** ‘gönlü ısıtan şeyler’, **issitkuç** ‘harareti yükseltmek için kullanılan aletlerin genel ismi’, **yëssi** ‘yassı’ (< Esk. T. **yası:**) (EDPC: 973).

Ünsüz ikizleşmesi hadisesi ünlü-ünsüz geçişi sonucu ortaya çıkmış olmalıdır: **ussi-** ‘susamak’ (yine: **susira-** ‘aşırı susamak’), **ussat-** ‘susatmak’ (yine: **susirat-** ‘aşırı susatmak’, **ussaş-**, ‘birlikte susamak’ (yine: **susiraş-** ‘birlikte aşırı susamak’), **ussuluk** ‘susuzluğu giderici içecek’, **ussuz** ‘susuz, sulanmamış’ (yine: **susiz** ‘susuz’), **ussuzluk** ‘susuzluk’ (yine: **susizlik** ‘susuzluk’).

Bu örneklerin dışında **-ide** (< **-i** iyelik 3. tekil şahıs eki + **de** bulunma hali eki) zarf yapım ekinin ünsüzle biten kelimelere geldiğinde son sesi ikizleştirdiği görülür: **çığgide** (**kılmak**) ‘ürkme veya korku dolayısıyla silkinmek’, **lasside** (**oturup kalmak**) ‘fos (diye oturup kalmak)’, **vallide** (**yanmak**) ‘çatır çutur (yanmak)’, **dikkide** (**turmak**) ‘hızla (kalkmak)’ vb.

3.2.3.5. Ünsüz Düşmesi

3.2.3.5.1. **b** düşmesi: **ile** ‘ile’ (< Esk. T. **birle:**) (EDPC: 364), **su** ‘su’ (< Çağ. **suw** < Esk. T. **suw / sub**) (EDPC: 783).

3.2.3.5.2. **ğ / g** düşmesi: **kazan-** ‘kazanmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **kazğan-**) (EDPC: 683), **börek** ‘böbrek’ (< Esk. T. **bögrek** > Çağ. **bügrek**) (EDPC: 328).

3.2.3.5.3. **l** düşmesi (seyrek): **çapak** ‘çapak’ (< Esk. T. **çelpək** > Çağ. **çılıpık**) (EDPC: 418).

3.2.3.5.4. **r** düşmesi: **bek** ‘sıkı, sağlam, müstahkem’ (< Esk. T. **berk** > Çağ. **bérk**) (EDPC: 361), **békit-** ‘sağlamlaştırmak’ (< Esk. T. **berkit-** > Çağ. **bérkit-**) (EDPC 363), **ete** ‘yarın’ (< Esk. T. ve Çağ. **erte:** ‘sabah’) (EDPC: 202), **egeş-**²⁸ ‘birinin ardından gitmek’, **kağa** ‘karga’ (< Esk. T. ve Çağ. **karğa**) (EDPC: 653), **koğuşun** ‘kurşun’ (< Çağ. **korğuşun** < Esk. T. **koruğu:n**) (EDPC: 656), **kutul-** ‘kurtulmak’ (< Esk. T. **kurtul-**) (EDPC: 650), **samsak** ‘sarımsak’ (< Esk. T. **sarumsak**) (EDPC: 853), **sili** (< **siz+ler**) ‘siz’, **tüğmen** ‘değirmen’, **tes** ‘güç, müşkül’ (< Esk. T. **ters**) (ETG.: 299), **töt** ‘dört sayısı’ (< Esk. T. ve Çağ. **tört**) (EDPC: 534), **segek** ‘akıllı, uyanık’ (< Esk. T. ve Çağ. **sergek**) (EDPC: 850), **segünçek** ‘saça takılan bir tür zıynet eşyası’.

3.2.3.5.5. **s** düşmesi: **üs-** ‘süsmek’ (< Esk. T. **süs-**) (EDPC: 855).

3.2.3.5.6. **ş** düşmesi: **uvak** ‘ufak’ (yine: **uşşak**) (< Esk. T. **uvşak** > Çağ. **uşağ / uşak**) (EDPC: 16).

3.2.3.5.7. **y** düşmesi: **idi-** ‘kötü kokmak’ (< Çağ. **it-** < Esk. T. **yıd-**) (EDPC: 886), **ıllı-** ‘ılmak’ (< Esk. T. **yılı-**) (EDPC: 919), **ıpar** ‘hoş kokulu madde’ (= Çağ. **ıpar** < Esk. T. **yıpar**) (EDPC: 878), **ünçe** ‘inci’ (< Çağ. **inçu** < Esk. T. **yinçü**) (EDPC: 944), **inçike** ‘ince’ (= Çağ. **inçike** < Esk. T. **yinçge**) (EDPC: 945).

3.2.3.5.8. **z** düşmesi: **sili** (< **siz+ler**) ‘siz’

3.2.3.6. Ünsüz Türemesi

3.2.3.6.1. **c** türemesi: **cır** (< Esk. T. **ır** > Çağ. **yır**) (EDPC: 192) ‘ır, türkü’.

3.2.3.6.2. **ğ / g** türemesi: **konğurak** ‘kongurak, zil’ (< Esk. T. **konra: k**) (EDPC: 640), **münğüz** ‘boynuz’ (< Esk. T. ***bünüz, münüz** < Çağ. **bünüz**) (EDPC: 352).

3.2.3.6.3. **h** türemesi: **hal** ‘al renk’ (< Esk. T. ve Çağ. **al**) (EDPC: 120), **hanrı-** ‘anırmak’ (< Esk. T. **anra-** / **ınra-** - ‘feryat etmek, böğürmek’ > Çağ. **ınra-** - / **ınran-** ‘inlemek’) (EDPC: 189), **har-** ‘yorulmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **ar-**) (EDPC: 193), **hargın** ‘yorgun’, **here** ‘arı’ (< Esk. T. ve Çağ. **arı**) (EDPC: 196), **höl** ‘ıslak’ (< Esk. T. ve Çağ. **öl**) (EDPC: 124), **hür-** ‘ürümek’ (< Esk. T. ve Çağ. **ür-**) (EDPC: 196).

3.2.3.6.4. **ñ** türemesi: **yenñe** ‘yenge’ (< Esk. T. **yenge:** > Çağ. **yenge**) (EDPC: 950).

3.2.3.6.5. **v** türemesi: **dovşak** ‘taşak’ (< Esk. T. **taşak**) (EDPC: 562).

3.2.3.6.6. **y** türemesi: **süydük** ‘sidik’ (< Esk. T. **sidük**) (EDPC: 801), **yağaç** ‘ağaç’ (< Çağ. **yığaç** < Esk. T. **ığaç**) (EDPC: 79), **yığla-** ‘ağlamak’ (= Çağ. **yığla-** < Esk. T. **ığla-**) (EDPC: 85), **yırak** ‘uzak’ (= Çağ. **yırak** < Esk. T. **ıra:k**) (EDPC: 214), **yığ** ‘ığ’ (< Esk. T. **i: k** > Çağ. **ig**) (EDPC: 99), **yıñne** ‘ığne’ (< Esk. T. ve Çağ. **igne**) (EDPC: 110), **yirin** ‘irin’ (< Esk. T. ve Çağ. **irin**) (EDPC: 233), **yirik** ‘iri’ (< Esk. T. ve Çağ. **irig**) (EDPC: 222).

3.2.3.7. Göçüşme

Göçüşme, kelime içindeki iki sesin yer değiştirmesidir. Bazen iki ünsüz, bazen de bir ünlü bir ünsüz yer değiştirebilir. Y. Uyg.daki örnekleri şunlardır:

3.2.3.7.1. **Ünsüz göçüşmesi:** Örnekleri şunlardır: **çamğur** ‘çamur’ (< Esk. T. **çağmur**) (EDPC: 408), **çulğı-** ‘kaplamak, sarmak’ (= Çağ. **çulğa-** < Esk. T. **çuğla-**) (EDPC: 407)

²⁸ Çağ. **ergür-** ‘birini bir yere ulaştırmak, alıp götürmek’, E.T **irk-** ‘bir yere toplamak’ (EDPC: 221) Kelime, Esk. T. **ir-** ‘vasıl olmak’ (**Gabain, 1988: 275**) kelimesinin türevi olmalıdır; krş.: **irtür-** (**Gabain, 1988: 275**) ‘ulaşmak’.

koşna ‘komşu’ (< Esk. T. ve Çağ. **konşı**) (EDPC: 640), **yirgen-** ‘iğrenmek’ (< Esk. T. ve Çağ. **yigren-**) (EDPC: 914), **yirginç** ‘iğrenç’, **yamğur** ‘yağmur’ (= Çağ. **yamğur** < Esk. T. **yağmur**) (EDPC: 903).

3.2.3.7.2. *Ünlü-ünsüz göçüşmesi*: Örnekleri şunlardır: **ayri-** ‘ayırarak’ (< Çağ. **ayır-** < Esk. T. **açır-**) (EDPC: 66), **buyru-** ‘buyurmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **buyur-**) (EDPC: 387), **kutri-** ‘azgınlaşmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **kutur-**) (EDPC: 605), **untu-** ‘unutmak’ (< Çağ. **unut-** < Esk. T. **unt-**) (EDPC: 179).

4. Sonuç

Eckmann, Özbekçe ve Yeni Uygurca'nın Çağatay diline en yakın Türk şiveleri olduğunu söyler. (Eckmann, 1996: VII) Bizce, Yeni Uygur Türkçesinin, Özbek Türkçesi ile birlikte Çağatay Türkçesinin devamı olan bir Türk lehçesi olduğunu ifade etmekte de bir sakınca yoktur. Günümüzde, Çağatay Türkçesi ile fonetik ve morfolojik bakımdan aralarında birtakım farklılıkların bulunması bu gerçeği değiştirmez.

Art zamanlı açıdan bakıldığında, Yeni Uygur Türkçesinin söz varlığında göze çarpan bir takım ses özellikleri hakkında şunlar söylenebilir:

4.1. Dikkat çekici bir özellik, mahallî ağızların edebî dile kazandırdığını düşündüğümüz leksik-fonetik biçimlerle Çağatay geleneğinden gelen leksik biçimlerin bazen yan yana varlıklarını sürdürmeleridir. Yeni Uygur edebî dilinin aslı kelimelerinde fonetik bakımdan birbirinden farklı ve ilk örneğine Çağatay Türkçesinde rastlanmayan **avul** ~ **ëgil** ‘ağıl’, **oğa** ~ **agu** ‘ağı, zehir’, **ussuz** ‘susuz, sulanmamış’ ~ **susiz** ‘susuz’, **tüv** ~ **tüp** ‘dip’ vb. ikili leksik biçimler vardır.

4.2. Eckmann, Çağatay Türkçesinde **ğ / g** ile **ķ / k** seslerinin yakınlığının tam bir karışıklığa yol açtığını söyler ve **katığ/katık** ‘katı’, **ķuruğ/ķuruk** ‘kuru’, **uluğ/uluķ** ‘ulu’ vb. örnekleri verir. (Eckmann, 1996: 28) Bu sesler Yeni Uygur Türkçesinde bazı kelimelerde tonlu, bazı kelimelerde ise tonsuz biçimdedirler. Örneğin, Eski Türkçe **ğ / g** Yeni Uygur Türkçesinde bazen aslı biçimini korur: **uluğ** (< Esk. T. **uluğ**), **ëriğ** ‘arı, temiz’ (< Esk. T. **arığ** > Çağ. **arığ / arıķ**) (EDPC: 213), bazen ise tonsuzlaşır: **ķattıķ**, (< Esk. T. **katığ**), **ķuruk** (< Esk. T. **ķuruğ**), **ölük** (< Çağ. **ölüg/ölük** < Esk. T. **ölüg**) (EDPC: 142; ÇEK: 29), **ëllik** (< Çağ. **ëlliğ/ëllik** < Esk. T. **ëllig**) (EDPC: 141; ÇEK: 76).

4.3. Eski Türkçe bazı kelimeler, **ğ / g** ile **ķ / k** seslerinin yakınlığı dolayısıyla meydana gelen karışıklık sonucu, Yeni Uygur Türkçesinde hem tonlu hem de tonsuz biçimleri bulunan ve farklı leksik anlamlar kazanmış kelimeler durumuna gelmişlerdir: **yarag** ‘silah’ ve **yarak** ‘yarar, fayda’ (Esk. T. **yarag** ‘fırsat, elverişli’ > Çağ. **yarag** ~ **yarak** ‘yararlı; alet’) (EDPC: 962) **buğa** ‘boğa’ ve **buķa** ‘iğdiş edilmemiş boğa, öküz’ (Çağ. **buğa** ‘boğa’ < Esk. T. **buka** ‘boğa’).

4.4. Eski Türkçede şeklen birbirine benzeyen, ancak leksik anlamları farklı olan bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde birbirinden farklı fonetik değişikliklere uğradıkları görülür: Örneğin, **har-** ‘yorulmak’ (< Esk. T. ve Çağ. **ar-** ‘yorulmak, zayıf düşmek’) (EDPC: 193), **orug** ‘zayıf’ (< Esk. T. **aruk** ‘yorgun’), **ëriķ** ‘arık, kanal’ (< Esk. T. **arık** > Çağ. **arığ / arıķ**) (EDPC: 213), **ëriğ** ‘arı, temiz’ (< Esk. T. **arığ** > Çağ. **arığ / arıķ**) (EDPC: 213) gibi.

4.5. Birden fazla heceli kelimelerin ilk hecelerinin ünlülerinde dudak ünsüzlerinin tesiri ve gerileyici yakın benzeşme yolu ile meydana gelen yuvarlaklaşma hadisesi (bk.: **Ünlü Genişlemesi** maddesi) Çağatay Türkçesindeki yuvarlaklaşma hadisesinin, Yeni Uygur Türkçesinde de sürdüğünü gösterir.

4.6. Ünlü genişlemesi hadisesine Yeni Uygur Türkçesinde Çağatay Türkçesine nispeten sık rastlanır. (bk.: **Ünlü Genişlemesi** maddesi) Bu durum, Yeni Uygur Türkçesinin Eski Uygur Türkçesi paralelinde ve Çağatay Türkçesinden bağımsız bir biçimde gelişen bir ses

hadisesi olarak değerlendirilebilir.

4.7. Kelime tabanındaki ünlüye kadar tesir eden geçici ünlü darlaşması hadisesi (bk.: **Ünlü Darlaşması** maddesi) sadece Türkçenin ses tarihi bakımından değil, çağdaş Türk lehçeleri bakımından da Yeni Uygur Türkçesine özgü bir ses hadisesi olup, ayrıca bir inceleme konusudur.

4.8. Hem aslî hem de alıntı kelimelerde ünlü-ünsüz uyumunun bozulduğu durumlara Yeni Uygur Türkçesinde sık rastlanır. (bk.: **Ünlü-Ünsüz Uyumu** maddesi)

KISALTMALAR VE İŞARETLER

a.g.e. : adı geçen eser.

bk.: bakınız.

ÇEK : Çağatayca El Kitabı.

Çağ. : Çağatayca.

EDPC: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

Esk. T. : Eski Türkçe.

ETG. : Eski Türkçenin Grameri.

HÖET: Hâzirgi özbek ädäy tili.

Özb.:Özbekçe.

ÖTİL: Özbek tilining izâhli luğati.

TS: Türkçe Sözlük

TTŞ: Tarihi Türk Şiveleri.

v.b. : ve benzerleri.

v.d.: ve diğerleri.

Y. Uyg. : Yeni Uygurca.

< : bundan gelir.

> : buna gider.

= : bununla aynıdır.

***** : farazi biçim.

KAYNAKLAR

- CAFEROĞLU, Ahmet. (1984). *Türk Dili Tarihi*. Enderun Kitabevi: İstanbul.
- CANPOLAT, Mustafa. "*Çağatayca Dili ve Edebiyatı*". Türkler Ansiklopedisi. Cilt: 8.
- CLAUSEN, Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford Universty Press. Ely House: London.
- ECKMANN, János. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. Tercüme: Günay Karaağaç. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412: İstanbul.
- _____ (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. (Yayıma hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA). TDK Yayınları No. 635: Ankara.
- GABAİN, A.von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Tercüme: Mehmet Akalın). TDK.: 532: Ankara.

- GOPUR, Vahitcan ve Hüseyin, Eşker. (1987). *Uygur klasik edebiyatı tezisliri*. Milletler neşriyatı: Bèyciñ.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. Orkun Yayınevi: İstanbul.
- KAJDAROV, A. ve başk. (1963). *Hazirki zaman uygur tili, I. kısım, leksika ve fonetika*. Kazak SSR Penler akademiyasiniñ neşriyatı: Almuta.
- KÖPRÜLÜ, Fuat. (1997). İslam Ansiklopedisi “Çağatay Edebiyatı” maddesi, 3. cilt. İ.Ü.E.F.: Eskişehir.
- OSMANOV, Mirsultan. (1990). *Hazirki zaman uygur tili dialéktliri*. Şincañ Yaşlar Ösmürler Neşriyatı: Ürüñçi.
- Özbek tiliniñ izâhli luğati*. (1981). 2 cilt, Rus tili nâşriyâtı: Moskva.
- ÖZTÜRK, Rıdvan. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. TDK Yayınları: 593: Ankara.
- _____. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. TDK Yayınları: 680: Ankara.
- ŞÂABDURAHMANOV ve başk. (1980). *Hâzirgi özbek âdâbiy tili*. Oğıtuvçi nâşriyâtı: Taşkent.
- Târihi Türk Şiveleri*. (1979). Hazırlayan: Mehmet AKALIN. Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551: Ankara.
- TEKLİMAKANİY, Abdureop Polat. (2004). *Çağatay uygur tili hekkide mupessel bayan*. Milletler neşriyatı: Bèyciñ.
- TÖMÜR, Hemit. (1987). *Hazirki zaman uygur tili grammatikisi (morfologiyeye)*. Milletler neşriyatı: Pekin.
- Türkçe Sözlük*. (1988). 2 cilt. TDK: Ankara.
- Uygur tiliniñ izahlik luğiti*. (1999). (Hazırlayanlar: YAKUB, Abliz ve başk.), Şincañ helik neşriyatı: Ürüñçi.